Grondbegrippen van de politiek

Antonio Gramsci

Hegemonie, staat, partij

Sunschrift 137

Grondbegrippen van de politiek

Marxisme-reeks
Onder redaktie van Hugues C. Boekraad en Henk Hoeks

Antonio Gramsci

Grondbegrippen van de politiek
Hegemonie, staat, partij

Socialistiese Uitgeverij Nijmegen

Oorspronkelijke titel: *Gramsci e Noi 1937-1977*. Rome 1977
Vertaling: Matie Jorn

Omslagontwerp: Henk Peeters
ISBN 90 6168 137 5

Inhoud

Woord vooraf

Gramsci's denken is zo rijk aan uitgangspunten en zo veelzijdig dat het niet mogelijk is hiervan in de enkele passages die wij uitkozen een overzicht te geven. Wij zijn ons bewust van de beperkingen van onze poging, maar we hebben getracht een nauwkeurig beeld te geven van het thema van de hegemonie, de staat en de partij in Gramsci's denken; een mechaniese verbinding tussen de verschillende fragmenten hebben wij vermeden en er de voorkeur aan gegeven de aandacht op die punten te vestigen die voor de diskussie en de analyse van bijzonder belang zijn.

Ook de 'bijdrage' van onze hand gaat in die richting; in plaats van voor een letterlijk kommentaar bij de tekst hebben wij voor korte inleidingen gekozen. De inleiding geeft de algemene betekenis van de passage aan en benadrukt wat er centraal in is, terwijl zij ruimte laat voor individuele lezing en interpretatie. Naar wij hopen zal dit leiden tot een intensievere omgang met de geschriften van Gramsci.

Eveneens hebben wij getracht de titels van de fragmenten zo te kiezen dat ze de betekenis ervan uitdrukken; sommige titels zijn van Gramsci zelf, maar meestal zijn ze door ons samengesteld op grond van een citaat of enkele woorden uit de tekst.

Valentino Gerratana
Giovanni Matteoli

Hegemonie

Het vraagstuk van de 'hegemonie van het proletariaat'

Het begrip hegemonie vloeit direkt voort uit Gramsci's beschouwingen over de bondgenootschappenpolitiek en de alternatieve strategie van de arbeidersklasse in een nauwe samenhang met het leninisme en de historiese ervaring van de Oktoberrevolutie. In zijn analyse van de politiek van de turijnse kommunisten, d.w.z. van de 'Ordine Nuovo'-groep, neemt Gramsci als centraal punt het thema van de 'maatschappelijke basis van de diktatuur van het proletariaat', d.w.z. van de schepping van een zodanig systeem van bondgenootschappen dat het de grondslag verschaft voor de konsensus van de nieuwe arbeidersstaat: uitgangspunt zijn de boerenmassa's zoals zij konkreet histories zijn gegroeid; d.w.z. de boerenmassa's van het Zuiden die door de grootgrondbezitters van ditzelfde Zuiden en de industriële kapitalisten van het Noorden meedogenloos worden uitgebuit en kultureel overheerst door een katholieke ideologie en een Kerk die er belang bij heeft hen in deze ondergeschikte positie te houden.

Het proletariaat moet leidinggevende klasse worden en de beperkte grenzen van het onmiddellijk eigenbelang overstijgen om zodoende in staat te zijn met andere klassen bondgenootschappen aan te gaan. Het moet de eisen van die klassen begrijpen, deze in zijn eigen programma opnemen en zo de andere klassen verenigen op een brede nationale visie.

Vanaf dat het opduikt, omvat het thema van de hegemonie die een uitdrukking is van een brede bondgenootschappenpolitiek, niet alleen de ekonomiese of politieke aspekten in

strikte zin, maar ook het netwerk van de bovenbouw-verhoudingen in de maatschappij: de funktie van de ideologieën, de godsdienstige en kulturele tradities, d.w.z. de wijze waarop de bourgeoisie de konsensus van het volk heeft georganiseerd. In de Gevangenisschriften *vinden wij dit thema in een rijkere en meer uitgewerkte vorm terug.*

De turijnse kommunisten hadden zich konkreet het vraagstuk van de 'hegemonie van het proletariaat' gesteld, d.w.z. van de maatschappelijke basis van de diktatuur van het proletariaat en de arbeidersstaat. Het proletariaat kan leidinggevende en heersende klasse worden, voorzover het erin slaagt een systeem van klassebondgenootschappen te scheppen waardoor het de meerderheid van de werkende bevolking kan mobiliseren tegen het kapitalisme en de burgerlijke staat. In Italië, in de werkelijk bestaande klasseverhoudingen in Italië, betekent dit, voorzover het erin slaagt de konsensus van de brede boerenmassa's te verkrijgen. Maar het boerenvraagstuk in Italië is histories bepaald en is niet 'het agrariese en boerenvraagstuk in het algemeen'; door de bijzondere italiaanse traditie, door de bijzondere ontwikkeling van de italiaanse geschiedenis heeft het boerenvraagstuk in Italië twee typiese en karakteristieke vormen aangenomen, nl. het vraagstuk van het Zuiden (la quistione meridionale) en het vraagstuk van het Vatikaan. Wil het italiaanse proletariaat de meerderheid van de boerenmassa's veroveren dan moet het zich deze twee vraagstukken vanuit maatschappelijk gezichtspunt eigen maken, de klasse-eisen die deze vraagstukken inhouden, begrijpen en deze eisen in zijn revolutionaire overgangsprogramma opnemen en hiervoor aktie voeren.

Het proletariaat moet zich deze richtlijn eigen maken, wil het politiek doeltreffend kunnen optreden, dat spreekt vanzelf. Geen enkele massa-aktie is mogelijk als de massa zelf niet overtuigd is van de doeleinden die zij wil bereiken en van de methoden die toegepast dienen te worden. Om in staat te zijn als klasse te regeren moet het proletariaat zich ontdoen van alle resten van korporatisme en van elk syndikalisties vooroordeel of vertekening. Wat betekent dit? Dit betekent dat niet alleen de verschillen tussen de beroepen overwonnen moeten worden, maar ook dat het nodig is het vertrouwen en de konsensus van de boeren en van sommige halfproletariese, stedelijke kategorieën te winnen, bepaalde vooroordelen en vormen van egoïsme te overwinnen die als zodanig in de arbeidersklasse kunnen bestaan en ook bestaan, ook al zijn in het proletariaat de beroepspartikularismen verdwenen. De metaalarbeider, de timmerman, de bouwvakker enz. moeten niet alleen als proletariërs denken en niet langer als metaalarbeider, timmerman, bouwvakker enz., maar moeten nog een stap vooruit doen. Zij moeten denken als arbeiders die lid zijn van een klasse die ernaar streeft de boeren en de intellektuelen leiding te geven, van een klasse die alleen kan overwinnen en het socialisme opbouwen als zij gesteund en gevolgd wordt door de grote meerderheid van deze maatschappelijke lagen. Als het daar niet in slaagt, wordt het proletariaat geen leidinggevende klasse en deze lagen, die in Italië de meerderheid van de bevolking vormen, blijven onder de leiding van de bourgeoisie staan en verschaffen de staat daardoor de gelegenheid om de aanval van het proletariaat af te slaan en het uit te putten.

[Uit: *Alcuni temi della quistione meridionale* (1926); thans in: *La Costruzione del Partito comunista 1923-1926*. Turijn (Einaudi) 1971, pp. 139-140 en pp. 144-145]

De hegemonie van het proletariaat en het experiment in de Sovjet-Unie

Dit fragment is een gedeelte uit de brief die het politiek buro van de PCd'I tot het centraal komitee van de KPSU richtte naar aanleiding van de politieke diskussies die binnen de kommunistiese partij van de Sovjet-Unie plaats vonden over de ontwikkelingen van de NEP (Nieuwe Ekonomiese Politiek). Deze had een gedeeltelijk herstel van het partikulier initiatief mogelijk gemaakt (met name in de landbouw) en dus het ontstaan van een groep rijkere boeren en kooplieden. Gramsci vreest dat de tegenspraak tussen de moeilijke levensomstandigheden van de werkende bevolking en de fabrieksarbeiders (de leidinggevende

klasse) en de welvaart en de verkwisting van de nieuwe rijken (de overheerste klasse) het fundamentele thema van het bondgenootschap tussen arbeiders en boeren op het spel kan zetten en bijgevolg het voortbestaan zelf van de sovjetstaat.

De hegemonie van het proletariaat doet zich voor als het bewustzijn dat de 'onmiddellijke belangen moeten wijken voor de algemene en duurzame klassebelangen' en dat korporatieve, reformistiese of syndikalistiese standpunten moeten worden overwonnen. De arbeidersklasse legt de eigen hegemonie op, doordat zij steeds, voor én na de machtsovername, maar ook nadat zij heersende klasse geworden is, een omvattend politiek bewustzijn van haar eigen funktie ontwikkelt en dus bondgenootschappen en relaties met de andere klassen aanknoopt die voor een stabiele grondslag van de arbeidersstaat nodig zijn. Dit betekent zeker niet een ondergeschikte positie, integendeel: zij is de konkrete verwerkelijking van de leidinggevende funktie van het proletariaat (en de verwijzing naar de italiaanse situatie maakt duidelijk hoe groot de waarde van het sovjet-experiment is, zonder dat Gramsci een schematiese navolging daarvan voorstelt). Zonder persoonlijk van toon te worden houdt de polemiek met de 'fraktionisten' van de KPSU terecht vast aan het fundamentele punt van de 'leninistiese theorie en het politieke handelen' van de KPSU.

Het Politieke Buro van de Kommunistiese Partij van Italië heeft alle problemen die heden in de kommunistiese partij van de USSR ter diskussie staan, met de grootst mogelijke zorgvuldigheid en aandacht onderzocht. De problemen waar jullie nu voor staan, kunnen zich morgen in onze partij voordoen. Ook in ons land vormen de boerenmassa's de meerderheid van de arbeidende bevolking. Bovendien zullen alle problemen die aan de hegemonie van het proletariaat inherent zijn, zich bij ons stellig in een meer ingewikkelde en akute vorm voordoen dan in Rusland zelf, omdat de dichtheid van de plattelandsbevolking in Italië enorm veel groter is, omdat onze boeren over een zeer rijke organisatoriese traditie beschikken en er steeds in geslaagd zijn hun specifieke gewicht als massa merkbaar in de schaal van het nationale politieke leven te werpen. Bovendien kent bij ons het

organisatoriese apparaat van de Kerk een traditie van tweeduizend jaar en is in de propaganda onder en de organisatie van de boeren gespecialiseerd op een manier die in andere landen zijn gelijke niet kent. Weliswaar is de industrie bij ons meer ontwikkeld en heeft het proletariaat een niet onaanzienlijke materiële basis, maar deze industrie heeft geen grondstoffen in het eigen land en staat dus eerder bloot aan een krisis. Het proletariaat kan daarom zijn leidinggevende funktie alleen vervullen als het een grote opofferingsgezindheid bezit en zich volledig bevrijd heeft van elk overblijfsel van reformisties of syndikalisties korporatisme. Vanuit dit realistiese gezichtspunt, dat naar onze mening leninisties is, heeft het Politieke Buro van de Kommunistiese Partij van Italië jullie diskussies bestudeerd. Tot nu toe hebben wij een partijstandpunt geformuleerd alleen over het strikt disciplinaire vraagstuk van de fraktievorming, omdat wij ons wilden houden aan het verzoek dat van jullie na jullie XIVde Kongres is uitgegaan om de russiese diskussie niet in de sekties van de Internationale te brengen. Thans verklaren wij dat wij de politieke lijn van de meerderheid van het Centrale Komitee van de Kommunistiese Partij van de USSR fundamenteel juist oordelen en dat de meerderheid van de italiaanse partij zich ongetwijfeld in deze zin zal uitspreken, als het noodzakelijk blijkt de hele kwestie ter sprake te brengen. Wij vinden het zinloos agitatie en propaganda te bedrijven tegen jullie en de kameraden van het oppositieblok, en wij willen dit ook niet; wij zullen dus geen lijst opmaken van alle bijzondere vraagstukken met onze waardering daarnaast. Maar wij herhalen dat wij met bezorgdheid zien hoe de houding van de opposities doordringt in de gehele politieke lijn van het Centraal Komitee en de kern aantast van de leninistiese theorie en het politieke handelen van onze partij van de Unie. Het beginsel en de praktijk van de hegemonie van het proletariaat worden ter diskussie gesteld en de fundamentele bondgenootschappelijke relaties tussen boeren en arbeiders, d.w.z. de steunpilaren van de arbeidersstaat en van de revolutie, worden verstoord en in gevaar gebracht. Kameraden, het is in de geschiedenis nooit voorgekomen dat een heersende klasse in haar geheel een lagere levensstandaard had dan bepaalde elementen en lagen van de

overheerste en onderworpen klasse. Deze ongehoorde tegenspraak heeft de geschiedenis voor het proletariaat gereserveerd; en in deze tegenspraak schuilt het grootste gevaar voor de diktatuur van het proletariaat, met name in de landen waarin het kapitalisme nog geen grote ontwikkeling heeft doorgemaakt en er nog niet in geslaagd is de eenheid van de produktiekrachten tot stand te brengen. En uit deze tegenspraak die zich overigens in bepaalde opzichten reeds in de kapitalistiese landen voordoet waar het proletariaat objektief een belangrijke maatschappelijke funktie bereikt heeft, ontstaan het reformisme en het syndikalisme, de geest van korporatisme en de lagen van de arbeidersaristokratie. Maar het proletariaat kan geen heersende klasse worden zonder deze tegenspraak te boven te komen met opoffering van de korporatieve belangen. Het kan zijn hegemonie en diktatuur – ook wanneer het heersende klasse is geworden – niet in stand houden als het geen afstand doet van deze onmiddellijke belangen ten gunste van de algemene en duurzame klassebelangen. Dit is ongetwijfeld een gemakkelijk terrein voor de demagogie, zodra men de negatieve kanten van de tegenspraak benadrukt: 'Ben jij hier nu eigenlijk aan de macht, slecht geklede en ondervoede arbeider, of heeft de Nepman in zijn bontjas het voor het zeggen die de beschikking heeft over het goede der aarde?' Na een revolutionaire staking waardoor de samenhang en de discipline van de massa vergroot is, maar de afzonderlijke arbeiders door de lange duur van de staking nog armer zijn geworden, is het argument van de reformisten: 'Waartoe heeft de strijd gediend? Jullie zijn geruïneerd en nog armer geworden!' Op dit terrein is demagogie gemakkelijk en is zij moeilijk te ontwijken, als het vraagstuk vanuit de geest van het korporatisme gesteld wordt en niet in de termen van het leninisme, van de theorie van de hegemonie van het proletariaat dat zich histories in deze en niet in een andere positie bevindt.

[Uit de brief *Al CC del Partito Communista Sovietico*, (oktober 1926) in: *La Costruzione del Partito comunista*, a.w., pp. 128-130]

De hegemonie als kategorie van historiese interpretatie

In de Gevangenisschriften *ontwikkelt Gramsci het begrip hegemonie tot een algemene theorie voor de interpretatie van de geschiedenis en geeft zonder in een oppervlakkig schematisme of dogmatisme te vervallen een scherpzinnige analyse van de moderne staat en de verhoudingen tussen de klassen en de partijen. Aldus verbreed kan het hegemoniebegrip zowel op de bourgeoisie als op de arbeidersklasse betrekking hebben; het is een algemene theorie die histories op alle klassen, alsook op de maatschappelijke groeperingen of politieke partijen van eenzelfde klasse van toepassing is. In het volgende fragment onderzoekt Gramsci de problemen van de geschiedenis van het Risorgimento en toont aan hoe de Gematigden* (Moderati) *hun hegemonie over de Aktiepartij* (Partito d'Azione) *vestigen, terwijl zij beide politieke groepen zijn van eenzelfde maatschappelijke klasse, nl. de bourgeoisie. Hier komt duidelijk het onderscheid naar voren tussen 'heerschappij' en 'intellektuele en morele leiding': de Gematigden hebben ten opzichte van de Aktiepartij (verwante groep) hun leidinggevende kapaciteit ontplooid, die op parlementair nivo histories in de vorm van het 'transformisme' tot uitdrukking kwam en op maatschappelijk nivo gerealiseerd werd met 'liberale' (d.w.z. individuele, private) vormen en middelen. Uit het onderzoek naar de bijzondere historiese gebeurtenis groeit het algemene thema van de verhouding tussen leidinggeven en heerschappij als verhouding tussen de twee fundamentele termen van de hegemonie, en van de noodzaak dat een maatschappelijke klasse of groep reeds voor de verovering van de macht 'leidinggevend' moet zijn.*

Van belang is ons inziens de laatste opmerking: de Aktiepartij moest andere dan de 'liberale' vormen en middelen die door de Gematigden toegepast werden, gebruiken om haar hegemonie te vestigen. Gramsci is dus van mening dat de vormen en de middelen van de hegemonie wisselen naar gelang van de maatschappelijke krachten die haar uitoefenen.

Het gehele probleem van het verband tussen de verschillende politieke stromingen van het Risorgimento, d.w.z. van hun

onderlinge verhoudingen en van hun verhoudingen met de homogene of ondergeschikte maatschappelijke groepen die in de verschillende historiese delen (of sektoren) van het nationale grondgebied bestonden, kan tot het volgende fundamentele gegeven worden teruggebracht: de Gematigden[1] vertegenwoordigden een betrekkelijk homogene maatschappelijke groep waardoor hun leiding aan relatief beperkte wisselingen blootstond (en in elk geval een organies progressieve ontwikkelingslijn volgde), terwijl de zogeheten Aktiepartij[2] niet speciaal op één historiese klasse steunde en de wisselingen die haar leidende organen ondergingen in laatste instantie bepaald werden volgens de belangen van de Gematigden. Met andere woorden, de Aktiepartij werd histories door de Gematigden geleid. De bewering die aan Victor Emanuel II wordt toegeschreven dat hij de Aktiepartij 'in zijn zak had' of iets dergelijks, was in de praktijk juist en niet alleen vanwege de persoonlijke kontakten van de koning met Garibaldi, maar omdat in feite de Aktiepartij 'indirekt' geleid werd door Cavour en de koning. Het methodologiese kriterium waarop ons onderzoek moet worden gebaseerd, is het volgende: dat de suprematie van een maatschappelijke groep zich op twee wijzen uit, als 'heerschappij' en als 'intellektuele en morele leiding'. Een maatschappelijke groep overheerst antagonistiese groepen die zij tracht te 'likwideren' of zelfs met wapengeweld te onderwerpen, én zij geeft leiding aan de verwante groepen en die waarmee zij een bondgenootschap heeft. Een maatschappelijke groep kan en moet zelfs leidinggevend zijn, nog voordat zij de regeringsmacht heeft veroverd (dit is een van de belangrijkste voorwaarden voor de verovering van de macht zelf). Later, wanneer zij de macht uitoefent en ook wanneer zij die stevig in handen heeft, wordt zij heersend, maar zij moet ook 'leidinggevend' blijven. De Gematigden bleven ook na 1870 en 1876 de Aktiepartij leiden en het zogeheten 'transformisme' was niets anders dan de

1. Partij die in het eenwordingsproces van Italië de leiding had en waarvan Cavour verreweg de belangrijkste figuur was.
2. Voorstanders van een eenwording van Italië in republikeinse zin, met een veel vooruitstrevender maatschappelijke inhoud (Mazzini en Garibaldi).

parlementaire uitdrukking van dit intellektueel, moreel en politiek hegemoniale optreden. Men kan zelfs zeggen dat het gehele bestaan van de italiaanse staat vanaf 1848 door het transformisme gekenmerkt wordt, d.w.z. door de ontwikkeling van een steeds bredere leidinggevende klasse binnen de kaders die de Gematigden na 1848 hadden vastgelegd en de ineenstorting van de neo-Welfse en federalistiese utopieën. Het ontstaan van deze klasse betekende de geleidelijke, maar ononderbroken opname, via methoden die in doeltreffendheid verschilden, van de aktieve elementen uit de met haar verbonden groepen en zelfs uit de antagonistiese groepen die onverzoenlijke tegenstanders leken. In deze zin is de politieke leiding een aspekt van de funktie van heerschappij geworden, omdat het opnemen van de elites van de antagonistiese groepen tot hun onthoofding en vernietiging voor een vaak lange periode leidt. Uit de politiek van de Gematigden blijkt duidelijk, dat er een hegemoniale aktiviteit kan en moet zijn ook vóór de overname van de macht en dat men niet alleen op de materiële kracht die de macht geeft, mag rekenen om een daadwerkelijke leiding uit te oefenen. Juist de briljante oplossing van deze problemen heeft het Risorgimento mogelijk gemaakt in de vormen en binnen de grenzen waarin het zich heeft doorgezet, zonder 'Terreur', als een 'revolutie zonder revolutie', ofwel als 'passieve revolutie'[3] om een uitdrukking van Cuoco te gebruiken in een betekenis die enigszins verschilt van wat Cuoco ermee bedoelde.[4]

In welke vormen en met welke middelen slaagden de Gematigden erin het apparaat (het mechanisme) van hun intellektuele, morele en politieke hegemonie tot stand te brengen? In vormen en met middelen die 'liberaal' genoemd kunnen worden, m.a.w. door het individuele, 'molekulaire', 'private' initiatief (d.w.z. niet volgens een partijprogramma dat volgens een plan voorafgaand aan het organisatoriese en praktiese optreden was opgesteld en uitgewerkt). Gegeven de struktuur en de funktie van de maatschappelijke groepen die de Gematigden

3. Zie de inleiding bij het volgende fragment.
4. Vincenzo Cuoco (1770-1823), leider van de jakobijnse revolutie in Napels van 1799 en schrijver van *Saggio storico sulla rivoluzione di Napoli*.

vertegenwoordigden, waarvan zij de leidinggevende laag en de intellektuelen in organiese zin waren, was dit bovendien 'normaal'. Voor de Aktiepartij lag het probleem anders en hadden andere organisatiesystemen gebruikt moeten worden.

[*Quaderni del carcere*. Turijn (Einaudi) 1975, pp. 2010-2012, Quaderno 19 (X) §< 24 > 1934-1935]

De jakobijnse hegemonie en het parlementaire stelsel

De Franse Revolutie krijgt speciale aandacht in Gramsci's denken: deed de burgerlijke hegemonie zich tijdens het italiaanse Risorgimento voor als 'passieve revolutie' (zonder de deelname van de grote massa's, met name van de boeren), de Franse Revolutie heeft een heel ander karakter. Zij was een nationale revolutie die door de volksmassa's was gemaakt en waarin de band tot stand kwam tussen stad en platteland, tussen de demokratiese bourgeoisie in Parijs en de boerenmassa's in de gewesten; het is een konsekwente revolutie waarin de bourgeoisie haar funktie grondig vervult, die erin bestaat de oude feodale orde omver te werpen, maar zij blijft daarbij binnen haar klassegrenzen (de wet-Chapelier: verbod om arbeidersorganisaties op te richten; de wet op de vaststelling van het loon die een bovengrens oplegde aan de arbeiderslonen). Het 'jakobinisme naar de inhoud' kenmerkt de Franse Revolutie: niet alleen de energie en vastberadenheid ten opzichte van tegenstanders en vijanden, maar ook het komplexe ineengrijpen van een bepaald programma dat de eisen van de volks- en boerenmassa's omvat, met een regeermethode die gekenmerkt wordt door een uiterste besluitvaardigheid en een nationale visie.

Gramsci onderzoekt de ontwikkeling van deze kenmerken in het parlementaire stelsel dat 'gekenmerkt wordt door de kombinatie van kracht en konsensus'; hij wijst op de verschillende progressieve en regressieve aspekten die zich afwisselend voordoen, uitbreiding of beperking van de vrijheden, wisselend machtsevenwicht in de staat, enz.

Het is een komplex beeld van een zich vestigende burgerlijke

hegemonie in de vorm van de regering met georganiseerde konsensus, terwijl zich tegelijkertijd een rijk geschakeerde maatschappij ontwikkelt, die in volle ekonomiese ontwikkeling verkeert en waarin een nieuwe wetgeving op gang komt.

De ontwikkeling van het jakobinisme (naar de inhoud) en van de formule van de permanente revolutie die in praktijk gebracht werd in de aktieve fase van de Franse Revolutie, heeft haar juridies-konstitutionele 'vervolmaking' gevonden in het parlementaire stelsel. In de periode waarin de maatschappij het rijkst was aan 'private' energieën, bracht dit stelsel de permanente hegemonie van de stedelijke klasse over de gehele bevolking tot stand in de hegeliaanse vorm van een regering met een permanent georganiseerde konsensus (maar de organisatie van de konsensus wordt overgelaten aan het private initiatief, is dus moreel of ethies van karakter omdat het een konsensus is die op een of andere wijze 'vrijwillig' wordt gegeven). De 'grens' waarop de jakobijnen stootten in de wet-Chapelier en in de wet op de vaststelling van het loon, werd overschreden en geleidelijk verder teruggedrongen in de loop van een afgerond proces waarin de propagandistiese en de praktiese (ekonomiese, politiek-juridiese) aktiviteit elkaar afwisselden. Door de ontwikkeling van handel en industrie werd de ekonomiese basis voortdurend verbreed en verdiept. De maatschappelijke elementen die het meest met energie en ondernemingsgeest begiftigd waren, klommen van de laagste klassen op tot de leidende klassen. De gehele maatschappij verkeerde in een voortdurend proces van ontstaan en uiteenvallen, gevolgd door komplexere formaties die rijker waren aan mogelijkheden. Dit duurde in grote lijnen tot aan het tijdperk van het imperialisme en kulmineerde in de wereldoorlog. In dit proces wisselen pogingen tot opstand af met meedogenloze onderdrukking, uitbreiding van het politieke kiesrecht met beperking ervan, vrijheid van vereniging met beperking of opheffing van deze vrijheid, vrijheid van vakorganisatie met onvrijheid op politiek gebied, verschillende vormen van kiesrecht, evenredige verkiezingen of verkiezing van een persoon, evenredig of individueel stelsel, met de vele kombinaties die daaruit voortvloeien – stelsel van twee Kamers of van één gekozen

Kamer met verschillende wijze van verkiezing van elk van beide (een Kamer waarin men voor het leven zitting heeft of krachtens afkomst, een Senaat voor een bepaalde zittingstermijn maar met verkiezing van de senatoren die verschilt van die van de afgevaardigden enz.) –, wisselend evenwicht tussen de machten, waarbij de magistratuur een onafhankelijke macht kan zijn of slechts een rang die beheerst en gestuurd wordt door ministeriële verordeningen, verschillende bevoegdheden van het hoofd van de regering en de staat, verschillend evenwicht binnen de organismen van het nationale grondgebied (centralisme of opdeling, grotere of kleinere bevoegdheden van de prefekten, van de provinciale raden, van de gemeenten enz.), verschillend evenwicht tussen de gewapende macht, tussen die welke gemobiliseerd kan worden en die welke beroeps is (politie, en paramilitaire politie) waarbij deze beroepskorpsen of onder het ene of onder het andere staatsorgaan vallen (de magistratuur, het ministerie van binnenlandse zaken of de generale staf); de grotere of kleinere ruimte die gelaten wordt aan de gewoonte en traditie of het geschreven recht, reden waarom zich gewoontevormen ontwikkelen die op een bepaald punt kunnen worden afgeschaft ten gunste van het geschreven recht (in enkele landen 'leek' het of er demokratiese stelsels gegrondvest waren, maar zij waren louter formeel tot stand gebracht, zonder strijd, zonder konstitutionele sanktie en het was gemakkelijk hen uiteen te doen vallen zonder strijd of, als het ware, omdat zij verstoken waren van juridies-morele en militaire steun, door te grijpen naar de wet of door aan de wet een reaktionaire interpretatie te geven); de meer of minder grote afstand die er bestaat tussen de fundamentele wetten en de verordeningen van de uitvoerende macht die de eerste te niet doen of er een restriktieve uitleg aan geven; het meer of minder uitgebreide gebruik dat er gemaakt wordt van dekreten die er naar tenderen in de plaats te komen van de reguliere wetgeving en haar bij bepaalde gelegenheden wijzigen, vanaf het doorbreken 'van het getreuzel' van het parlement tot aan het 'dreigen met een burgeroorlog'. Aan dit proces dragen de theoretici-filosofen, de publicisten, de politieke partijen enz. bij voor de ontwikkeling van het formele deel, en de bewegingen en druk van de massa voor het inhoudelijke deel, met

akties en reakties over en weer, met 'preventief' optreden om te voorkomen dat een verschijnsel zich gevaarlijk uit, en met onderdrukkende maatregelen, wanneer het preventieve optreden zijn doel gemist heeft, te laat komt of niet de beoogde uitwerking heeft.

De 'normale' uitoefening van de hegemonie op het nu klassiek geworden terrein van het parlementaire stelsel wordt gekenmerkt door de kombinatie van kracht en konsensus die elkaar in evenwicht houden, zonder dat de kracht te zeer de konsensus overheerst. Zo probeert men te bereiken dat het lijkt of de kracht steunt op de konsensus van de meerderheid die tot uitdrukking komt in de zogeheten organen van de publieke opinie – kranten en verenigingen – en die daarom in bepaalde situaties kunstmatig vermeerderd worden. Tussen konsensus en kracht staat de korruptie/fraude (die kenmerkend is voor bepaalde situaties, wanneer de uitoefening van de hegemoniale funktie moeilijk is en de aanwending van kracht te riskant). Deze bestaat uit het ontzenuwen en verlammen van de tegenstander of tegenstanders door hun leiders te kopen – hetzij bedekt, hetzij in geval van dreigend gevaar, openlijk – om verwarring en wanorde in hun rijen te stichten.

[*Quaderni*, a.w., pp. 1636-1638, Quaderno 13 (XXX) §< 37 > 1932-1934]

Kritiek op het ekonomisme en ontwikkeling van het hegemoniebegrip

De kritiek op het ekonomisme loopt als een rode draad door het gehele denken van Gramsci, en zij is de kritiek op een oppervlakkige en reduktionistiese opvatting van de filosofie van de praxis, d.w.z. het marxisme. Gramsci bestrijdt de neiging om politieke, ideële en kulturele bewegingen direkt te herleiden tot ekonomiese belangen; om de politieke, ideële en kulturele bovenbouw op te vatten als het mechaniese produkt van de ekonomiese basis; dus om iedere verandering of fluktuatie van de politiek en ideologie als direkte uitdrukking van de basis te verklaren. Het gaat hier om een kritiek 'die vooral in de politieke

theorie en de praktiese politiek' doorgevoerd moet worden om te verhinderen dat de politiek tot louter de ekonomiese klassestrijd gereduceerd wordt, en om daarentegen 'het hegemoniebegrip te ontwikkelen', d.w.z. een brede opvatting die de klassen in hun geheel beschouwt in verhouding tot de ideologieën, de partijen en de staat. De vraag 'wie heeft er voordeel bij?' laat niet altijd een wetenschappelijke analyse van de politieke bewegingen toe, die de maatschappelijke en programmatiese kenmerken ervan in verhouding tot de daadwerkelijke eisen van de massa's tracht te vatten. Deze vraag is dus niet alleen de basis voor een onderwaardering van de ideologieën of het volksgeloof, maar ook voor een onjuist begrip van de strategie en een reduktionistiese opvatting van de politiek.

In haar meest verbreide vorm als ekonomisties bijgeloof verliest de filosofie van de praxis een groot deel van haar kulturele expansievermogen in de hoogste regionen van de intellektuelen, al wint zij dan terrein onder de volksmassa's en onder tweederangs intellektuelen die niet van plan zijn hun hersenen te vermoeien, maar die slim enz. willen lijken. Zoals Engels schreef, komt het velen goed van pas te denken dat ze goedkoop en zonder veel moeite de gehele geschiedenis en de gehele politieke en filosofiese wijsheid samengevat in enkele formules in hun zak kunnen hebben. Ze hebben vergeten dat de stelling volgens welke de mensen zich van de fundamentele konflikten bewust worden op het gebied van de ideologie, niet psychologies of moralisties van aard is, maar een organies en kentheoreties karakter bezit en daarom hebben ze er een gewoonte van gemaakt de politiek en dus de geschiedenis te beschouwen als een voortdurende 'marché de dupes', een spel van toverkunsten en behendigheden. Hun 'kritiese' aktiviteit beperkt zich tot het onthullen van zwendel, het veroorzaken van schandalen en het snuffelen in de zakken van openbare personen.

Sinds ook het 'ekonomisme' een objektief (objektief-wetenschappelijk) verklaringsbeginsel is, of geacht wordt te zijn, vergeet men dus dat het zoeken naar direkt eigenbelang voor alle aspekten van de geschiedenis zou moeten gelden, zowel voor de mensen die de 'these' als voor hen die de

'anti-these' vertegenwoordigen. Bovendien wordt een andere stelling van de filosofie van de praxis over het hoofd gezien: nl. dat het 'volksgeloof' of soortgelijke overtuigingen de waarde van materiële krachten bezitten.

Het zoeken naar 'smerig joodse' belangen heeft soms tot grove en belachelijke interpretatiefouten geleid, en heeft zo negatieve uitwerkingen gehad op het prestige van de oorspronkelijke theorie. Het ekonomisme moet daarom niet alleen in de theorie van de geschiedschrijving bestreden worden, maar ook en vooral in de theorie en de praktiese politiek. Op dit gebied kan en moet de strijd gevoerd worden door het hegemoniebegrip te ontwikkelen, zoals dit in de praktijk gedaan is in de ontwikkeling van de theorie van de politieke partij en de feitelijke ontwikkeling van bepaalde politieke partijen (de strijd tegen de theorie van de zogenaamde permanente revolutie, waartegenover men het begrip van de revolutionair-demokratiese diktatuur plaatste; de betekenis van de steun die aan de konstitutionalistiese ideologieën gegeven is, enz.). Men zou een studie kunnen maken hoe bepaalde politieke bewegingen tijdens hun ontwikkeling werden beoordeeld. Als voorbeeld zou men kunnen nemen de boulangistiese beweging[5] (van 1886 tot ongeveer 1890) of het Dreyfusproces[6], of zelfs de staatsgreep van 2 december[7] (een analyse van het klassieke werk[8] over de 2de december om te zien hoe relatief weinig betekenis er gehecht wordt aan de onmiddellijke ekonomiese faktor en welke plaats daarentegen de konkrete studie van de 'ideologieën' inneemt). Gekonfronteerd met deze gebeurtenissen stelt het ekonomisme zich de vraag 'wie profiteert direkt van onderhavig initiatief?' en antwoordt met een even simplistiese als bedrieglijke redenering.

5. Reaktionaire monarchistiese beweging in Frankrijk aan het einde van de negentiende eeuw, met aan het hoofd generaal Boulanger.
6. Een politiek proces tegen Alfred Dreyfus, een joodse officier die beschuldigd werd van spionage voor Duitsland (1894). Het vormde de aanleiding voor een poging tot een reaktionaire staatsgreep, die door kringen uit het leger onderdrukt werd.
7. Verwijzing naar de staatsgreep van Louis Bonaparte die op 2 december in Frankrijk het Tweede Keizerrijk proklameerde (1852).
8. Gramsci doelt op *De 18de Brumaire van Louis Bonaparte* van Karl Marx.

Hier profiteert direkt een bepaalde fraktie van de heersende klasse en om te zorgen dat men zich niet kan vergissen, valt de keuze op die fraktie die een duidelijk progressieve funktie vervult en het geheel van de ekonomiese krachten beheerst. Men kan er zeker van zijn dat men zich niet vergist, omdat, wanneer de onderzochte beweging aan de macht komt, de progressieve fraktie van de heersende groep vroeg of laat de nieuwe regering zal beheersen en van haar een instrument zal maken om het staatsapparaat ten eigen nutte te maken. Dit is dus een heel goedkoop soort onfeilbaarheid, die niet alleen geen theoretiese betekenis heeft, maar waaruit zeer weinig konsekwenties voor de politiek en weinig uitwerkingen voor de praktijk voortvloeien. In het algemeen levert het niet meer op dan moralistiese preken en eindeloze vragen naar personen.

[*Quaderni*, a.w., pp. 1595-1596, Quaderno 13 (XXX) §< 18 > 1932-1934]

Permanente revolutie en burgerlijke hegemonie

In 1850 verkondigden Marx en Engels de noodzaak de weerstand van de demokratiese kleinburgers te overwinnen en 'de revolutie permanent te maken totdat alle min of meer bezittende klassen uit de macht zijn verjaagd en het proletariaat zich van de staatsmacht meester gemaakt zou hebben'.

In het kort analyseert Gramsci de veranderingen die zich histories in de struktuur van de staat hebben voltrokken (ontstaan van de politieke massapartijen, ontwikkeling van het staatsapparaat, de totstandkoming van internationale ekonomiese verhoudingen); als knooppunt van dit proces wijst hij de versterking van de organisatoriese verhoudingen en de struktuur van de moderne demokratieën aan. De formule van de 'permanente revolutie' raakt achterhaald door de formule van de 'burgerlijke hegemonie', d.w.z. een komplex proces van morele en intellektuele leiding die samengaat met de heerschappij en de dwang van de staatsmacht. De vergelijking met de stellingenoorlog in de krijgskunde wijst op de uitgebreidheid en omvattendheid van het revolutionaire proces; de stapsgewijze

verovering van de 'loopgraven' van de staatsorganisaties, van de fortifikaties van het komplex van korporaties die bestaan in de burgerlijke maatschappij, is de enige mogelijkheid om de hegemonie van de arbeidersklasse in de bestaande maatschappelijke werkelijkheid te realiseren. Uit de kritiek op het ekonomisme van de frontale botsing van de klassebelangen en uit de ontwikkeling van het hegemoniebegrip volgt een duidelijke strategiese aanwijzing voor het optreden van de arbeidersbeweging.

Het politieke begrip van de zogenaamde 'permanente revolutie', dat ontstond voor 1848 als een wetenschappelijk uitgewerkte term voor de jakobijnse ervaringen van 1789 tot aan de Thermidor. De formule behoort tot een historiese periode waarin de grote politieke massapartijen en de grote ekonomiese vakbonden nog niet bestonden en de maatschappij in vele opzichten nog om zo te zeggen in een vloeibare toestand verkeerde: een grotere achtergeblevenheid van het platteland en een bijna volledig monopolie van de politieke en staatsinvloed in handen van weinig steden of slechts van één stad (Parijs in het geval van Frankrijk); een nog weinig ontwikkeld staatsapparaat en een tamelijk grote autonomie van de burgerlijke maatschappij ten opzichte van het handelen van de staat; een specifiek systeem van de krijgsmacht en van de bewapening van de natie; een tamelijk grote autonomie van de nationale ekonomie ten opzichte van de ekonomiese verhoudingen op de wereldmarkt, enz. In de periode na 1870, met de koloniale expansie van Europa, veranderen al deze elementen: de binnenlandse en internationale organisatoriese verhoudingen van de staat worden komplexer en massiever en de formule uit 1848 van de 'permanente revolutie' wordt in de politieke wetenschap verder uitgewerkt en vervangen door de formule van de 'burgerlijke hegemonie'. In de politiek gebeurt hetzelfde als in de krijgskunde: de bewegingsoorlog wordt steeds meer stellingenoorlog en men kan zeggen dat een staat die zich in vredestijd nauwkeurig en technies op de oorlog voorbereidt hem wint. Voor de politiek vormen de massieve strukturen van de moderne demokratieën – zowel de staatsorganisaties als het

komplex van korporaties in het burgerlijke leven – als het ware de 'loopgraven' en de permanente fortifikaties van het front in de stellingenoorlog: zij maken het element van de beweging dat vroeger de 'hele' oorlog was, nog slechts 'partieel', enz.

[*Quaderni*, a.w., pp. 1566-1567, Quaderno 13 (XXX) < §7 > 1932-1934]

Stellingenoorlog en bewegingsoorlog

Het thema van de stellingenoorlog en de bewegingsoorlog keert terug in de terecht beroemde passage waarin zich de revolutionaire strategie voor West-Europa als alternatief voor de Oktoberrevolutie aftekent. Terwijl Gramsci de 'theorie van de permanente revolutie' van Leo Trotski (Bronstein) bestrijdt, onderzoekt hij de bijzondere voorwaarden van het Rusland van 1917 en van de kapitalisties en maatschappelijk ontwikkelde landen: in de bewegingsoorlog maakt het doordringen van de massa's op het politieke toneel het tijdens een ernstige krisis mogelijk zich snel van de staatsmacht meester te maken, omdat de staat alles is en de heersende klasse niet beschikt over organisatoriese en politieke reserves in de burgerlijke maatschappij die ze kan inzetten om de aanval van de revolutionaire krachten af te slaan. In het Westen korrespondeert met de krisis van de staat niet direkt de krisis van de burgerlijke hegemonie: achter het staatsapparaat rijst kompakt de 'hechte struktuur van de burgerlijke maatschappij' op, de verschillende vormen van het hegemoniale apparaat van de bourgeoisie, de konsensus en de heerschappij ten opzichte van de massa's. De stellingenoorlog is een strategie van de lange termijn die de voortdurende belegering van de tegenstander nodig maakt, de geduldige verzameling van krachten en de aanval via alle tegenspraken die in de demokratiese massamaatschappij bestaan.

Hieruit vloeit de noodzaak voort van een 'erkenning van het nationale karakter', zodat de verschillen die van staat tot staat bestaan, gekonkretiseerd kunnen worden, en de analytiese basis gelegd wordt voor een strategie die betrekking heeft op een nauwkeurig omschreven situatie.

Het staat te bezien of Bronsteins befaamde theorie over het *permanente* karakter van de beweging niet de politieke weerspiegeling is van de theorie van de bewegingsoorlog (. . .), d.w.z. in laatste instantie de weerspiegeling van de algemene ekonomiese, kulturele en sociale voorwaarden van een land waarin de struktuur van het nationale leven embryonaal en ongevormd is en geen 'schans of fort' kan worden. In dat geval kan men zeggen dat Bronstein die 'westers' lijkt, in feite een kosmopoliet was, d.w.z. oppervlakkig nationaal en oppervlakkig westers of europees. Iljitsj[9] daarentegen was ten diepste nationaal en ten diepste europees. Bronstein herinnert er in zijn memoires aan dat hem gezegd was dat zijn theorie juist was gebleken na . . . vijftien jaar en antwoordt op het epigram met een ander epigram. In werkelijkheid was zijn theorie vijftien jaar tevoren niet juist en vijftien jaar later evenmin. Evenals het de halsstarrigen over wie Guicciardini spreekt, vergaat, deed hij een gissing en gros, d.w.z. hij had gelijk met zijn meer algemene, praktiese voorspelling. Het is alsof iemand voorspelt dat een meisje van vier jaar moeder zal worden en dan als zij het wordt wanneer zij twintig is, zegt 'ik had het geraden', maar daarbij vergeet dat men het meisje toen het vier jaar was, wilde verkrachten, in de zekerheid dat het moeder zou zijn geworden. Het komt mij voor dat Iljitsj begrepen had dat men van de bewegingsoorlog die in het Oosten in 1917 met sukses was toegepast, over moest gaan naar de stellingenoorlog, die de enig mogelijke was in het Westen (. . .) waar de legers in korte tijd onbeperkte hoeveelheden munitie konden verzamelen en waar de maatschappelijke struktuur uit zichzelf nog in staat was tot het uiterste versterkte schansen te worden. Dit is mijns inziens de betekenis van de formule van het 'eenheidsfront'[10], die overeenkomt met de konceptie van een enkel front van de Entente onder het opperbevel van Foch. Iljitsj had echter niet de tijd zijn formule uit te werken, waarbij men

9. Iljitsj is Vladimir Iljitsj Lenin.
10. Taktiek van het eenheidsfront; zij werd geformuleerd op het Derde Kongres van de Kommunistiese Internationale (Komintern) (1921); zij stelde het gezamenlijk optreden van de partijen van de arbeidersklasse voor tegen het reaktionaire offensief van de bourgeoisie.

moet bedenken dat hij haar alleen theoreties kon uitwerken, aangezien de fundamentele taak nationaal was, d.w.z. dat zij een verkenning van het terrein noodzakelijk maakte en een vaststelling van de elementen loopgraaf en fortifikatie, die de elementen van de burgerlijke maatschappij vormden, enz. In het Oosten was de staat alles, de burgerlijke maatschappij was rudimentair en geleiachtig; in het Westen bestond er tussen staat en burgerlijke maatschappij een adekwate verhouding en wanneer de staat wankelde, kwam onmiddellijk een hechte struktuur van de burgerlijke maatschappij aan het licht. De staat was slechts een buitenste schans waarachter zich een hechte keten van fortifikaties en kazematten bevond, in de ene staat van meer betekenis dan in de andere natuurlijk, maar dit juist maakte een nauwkeurige verkenning van het nationale karakter noodzakelijk.

[*Quaderni*, a.w., pp. 865-866, Quaderno 7 (VII) < §16 > 1930-1932]

Hegemonie en historiės blok

De kritiek op het ekonomisme vindt een steunpunt in de herwaardering die Gramsci binnen het marxisme (filosofie van de praxis) aan de vormen van de bovenbouw toekent, en in zijn eis dat de band die er tussen de basis en de (ideële, politieke, juridiese, kulturele, enz.) bovenbouw bestaat, 'noodzakelijk en vitaal' moet zijn.

Zomin als het geraamte de enige werkelijkheid van het menselijk lichaam is, is de ekonomiese basis de enige werkelijkheid van het maatschappelijke lichaam.

Gramsci doet hier een beroep op het begrip 'histories blok' (dat hij toeschrijft aan Sorel; maar Sorel gebruikt deze term niet, die spreekt alleen over de funktie van de ideologieën – de 'mythen' – in de massabewegingen). Het begrip histories blok is uiterst komplex; elk histories blok ontstaat uit de aktiviteit van het politiek en kultureel leidinggeven (hegemonie) die een leidinggevende klasse uitoefent over de met haar bondgenootschappelijk verbonden klassen. Het ontstaat niet alleen in deze verhouding van klassebondgenootschappen, maar in een omvattende homogene verhouding die zowel de strukturele basis als de bovenbouw (politiek, kultuur, staat) omvat. Denken wij opnieuw aan de stellingenoorlog dan zien wij hoe het 'histories blok' overeenkomt met dat homogene geheel van ekonomiese, maatschappelijke, politieke en ideologiese verhoudingen, waarvan de staat enkel de eerste linie is. De opbouw van een nieuw 'histories blok' gaat dus via een nieuw type klassestrijd die alle gebieden van de burgerlijke maatschappij omvat, gericht is op het veroveren van de staatsmacht, en nieuwe waarden en een eenheid stichtende ideologie ontwikkelt, die in staat is de politieke en klassebondgenootschappen te cementeren.

Het begrip van de konkrete (historiese) waarde van de vormen van de bovenbouw kan in de filosofie van de praxis beter uitgediept worden door het te vergelijken met Sorels begrip 'histories blok'. Als de mensen zich op het nivo van de bovenbouw van hun maatschappelijke positie en van hun taken bewust worden, betekent dit dat er tussen basis en bovenbouw een noodzakelijke en vitale band bestaat. Onderzocht zou moeten worden tegen welke historiografiese stromingen de filosofie van de praxis inging op het moment dat zij gefundeerd werd, en welke de meest verbreide opvattingen op dat moment waren over de andere wetenschappen. De beelden en metaforen waartoe de grondleggers van de filosofie van de praxis vaak hun toevlucht nemen, geven ons een aanwijzing in die richting: de opvatting dat de ekonomie voor de maatschappij is, wat de anatomie in de biologiese wetenschappen is; en ook mag men niet vergeten de strijd die er in de natuurwetenschappen gevoerd is om klassifikatiebeginselen die op uiterlijke en toevallige elementen gebaseerd waren, van het domein der wetenschap te bannen. Als de dieren naar hun huidskleur of naar de kleur van hun vacht of veren ingedeeld zouden worden, zou iedereen tegenwoordig protesteren. Van het menselijk lichaam kan men zeker niet zeggen dat de huid (en ook het histories dominante type van lichamelijke schoonheid) zuiver illusie is en dat het geraamte en de anatomie de enige werkelijkheid zijn, en toch heeft men lange tijd iets dergelijks verkondigd. Door de waarde

van de anatomie en de funktie van het geraamte te benadrukken heeft niemand willen beweren dat de man (en nog minder de vrouw) het zonder huid zouden kunnen stellen. Om de metafoor vast te houden, op een vrouw wordt men niet verliefd vanwege het geraamte (in strikte zin) maar toch begrijpt iedereen hoezeer het geraamte aan de bekoorlijkheid van haar bewegingen enz., enz. bijdraagt.

[*Quaderni*, a.w., p. 1321, Quaderno 10 (XXXIII) §<41> 1932-1935]

Marxisme en ethies-politieke geschiedenis

In dit fragment gaat Gramsci dieper in op de positieve bijdrage en de beperkingen van het begrip ethies-politieke geschiedenis van Croce. Het is een 'willekeurige en mechaniese hypostase van het moment van de hegemonie'; het moment van de kulturele en politieke leiding wordt losgemaakt uit het geheel van de burgerlijke maatschappij en staat, en wordt op zich genomen als iets voltooids dat zichzelf genoeg is. Het moment van de hegemonie is in al zijn relaties niet vreemd aan het marxisme; integendeel, 'de meest recente ontwikkelingsfase' van de filosofie van de praxis – gedoeld wordt hier op Lenin – heeft de betekenis ervan in haar staatsopvatting begrepen. Het is niet mogelijk een nieuwe staat te scheppen in de volle betekenis van het woord, die meer is dan een eenvoudige verandering van de burokratiese struktuur, zonder een koherente en diepgaande kulturele strijd.

Uit naam van een niet-reduktionistiese theoretiese opvatting van het marxisme of uit naam van Lenins theorie van een kulturele strijd, strijdt Gramsci tegen hen die het marxisme degraderen en verarmen door de term bovenbouw als een overbodige en bijkomstige 'schijn' te behandelen: de term 'schijn' betekent niet illusie, bedrog of fantasie, de bovenbouw is schijn omdat zij histories afhankelijk is, veranderbaar en niet bepaald wordt door van buiten af komende of eeuwig geldige ideeën (die juist Croce aanhangt en die het absırakte, spekulatieve karakter van het crocisme vormen).

Definitie van het begrip ethies-politieke geschiedenis. Men ziet dat de ethies-politieke geschiedenis een willekeurige mechaniese hypostase is van het moment van de hegemonie, van de politieke leiding, van de konsensus in het leven en het verloop van de aktiviteit van de staat en de burgerlijke maatschappij. (. . .) Dat de ethies-politieke geschiedenis de geschiedenis van het moment van de hegemonie is, kan men uit een reeks theoretiese geschriften van Croce (en niet alleen uit de inhoud van het deel *Etica e politica*) opmaken; van deze geschriften zal een konkrete analyse moeten worden gemaakt. Men kan dit ook en vooral opmaken uit enkele verspreide opmerkingen over het begrip staat. Ergens beweert Croce bijvoorbeeld dat de 'staat' niet altijd daar gezocht moet worden, waar deze zich volgens de officiële instanties zou hebben moeten bevinden, omdat hij zich soms ook in de revolutionaire partijen zou kunnen bevinden. Volgens de opvatting staat-hegemonie-zedelijk bewustzijn is deze bewering niet paradoxaal, want het kan inderdaad gebeuren dat de zedelijke en politieke leiding van een land op een bepaald hachelijk moment niet uitgeoefend wordt door de wettige regering, maar door een 'private' organisatie en ook door een revolutionaire partij. Maar het is niet moeilijk aan te tonen hoe willekeurig Croce's veralgemening van deze voor de hand liggende vaststelling is.

Het belangrijkste probleem dat in deze paragraaf behandeld moet worden is het volgende: sluit de filosofie van de praxis de ethies-politieke geschiedenis uit, d.w.z. erkent zij niet de werkelijkheid van een moment van de hegemonie, hecht zij geen belang aan de kulturele en morele leiding en beoordeelt zij de bovenbouwelementen werkelijk als 'schijn'? Men kan zeggen dat de filosofie van de praxis niet alleen niet de ethies-politieke geschiedenis uitsluit, maar dat haar meest recente ontwikkelingsfase juist bestaat in de aanspraak op het moment van de hegemonie als een wezenlijk moment van haar staatsopvatting; en verder is deze fase gericht op het 'produktief maken' van het kulturele element, van de kulturele aktiviteit, van een kultureel front dat noodzakelijk is naast het louter ekonomiese en louter politieke front. Croce begaat een ernstige fout doordat hij in zijn kritiek van de filosofie van de praxis niet

de methodologiese kriteria toepast die hij bij het onderzoek naar filosofiese stromingen van veel minder betekenis hanteert. Als hij deze kriteria had toegepast, dan had hij kunnen vinden dat het oordeel als zouden de bovenbouwelementen 'schijn' zijn, niets anders inhoudt dan dat zij een 'historіes karakter' bezitten. Dit oordeel wordt polemies geformuleerd tegen populaire dogmatiese opvattingen en dus in een 'metaforiese' taal, aangepast aan het publiek waarvoor zij bestemd is. De filosofie van de praxis kritiseert dus de herleiding van de geschiedenis tot enkel ethies-politieke geschiedenis als ontoelaatbaar en willekeurig, maar sluit deze niet uit. De tegenstelling tussen de filosofie van Croce en de filosofie van de praxis moet in het spekulatieve karakter van Croce's filosofie gezocht worden.

[*Quaderni*, a.w., pp. 1222-1224, Quaderno 10 (XXXIII) §< 7 > 1932-1935]

Ethies-politieke geschiedenis en strijd om de hegemonie

Hoewel Gramsci het nieuwe aksent dat in de opvatting van Croce op de ethies-politieke geschiedenis valt, vooral wat betreft de konkrete waarde van ideologieën, waardeert, ligt volgens hem de fundamentele grens in Croce's afwijzen van 'het begrip histories blok waarin sociaal-ekonomiese inhoud en ethies-politieke vorm konkreet samenvallen'. Gramsci benadrukt opnieuw de eenheid tussen basis en bovenbouw, waarbij hij de basis als 'inhoud' en de bovenbouw als 'vorm' kenmerkt – de twee momenten zijn onlosmakelijk verbonden en scheidt men de vorm van de inhoud, dan betekent dit dat men slechts een aantal theoretiese uitspraken aandraagt, maar geen werkelijke geschiedenis die steunt op de algemene kategorie hegemonie. In deze zin wordt de voorafgaande polemiek tegen de interpretatie van de europese geschiedenis van de negentiende eeuw als geschiedenis van de vrijheid duidelijk: er ontbreekt een onderzoek naar de oorzaken van de overwinning van een hegemoniaal principe, d.w.z. van het tot stand komen van de hegemonie van een maatschappelijke klasse (Gramsci wijst er op dat ook de Bourbons van Napels een strijdbaar ethies-politiek beginsel vertegenwoordigden). Het ideële cement van het nieuwe historiese proces ziet Gramsci in het begrip vaderland en natie, dat nauw verbonden is met de verovering van de macht door de bourgeoisie en met de industriële ontwikkeling van de afzonderlijke staten (en later onder druk van de imperialistiese strevingen ontaard is in ongebreideld nationalisme).

(. . .) Als het zo algemeen gesteld waar was, dat de geschiedenis van Europa in de negentiende eeuw de geschiedenis van de vrijheid is geweest, dan zou de gehele voorafgaande geschiedenis even algemeen de geschiedenis van het gezag geweest zijn; grauw en vaag, zonder ontwikkeling en zonder strijd zouden de voorafgaande eeuwen verstreken zijn. Bovendien: een hegemoniaal (ethies-politiek) beginsel zegeviert na een ander beginsel overwonnen te hebben (en na het als zijn moment in zich te hebben opgenomen, zou juist Croce zeggen). Maar waarom overwint het? Op grond van zijn 'logiese' en abstrakt rationele, intrinsieke eigenschappen? Zoekt men niet naar de oorzaken van deze overwinning, dan schrijft men een deskriptieve geschiedenis van buitenaf, zonder de noodzakelijke en kausale verbanden naar voren te halen. Ook Bourbon vertegenwoordigde een ethies-politiek beginsel en verpersoonlijkte een 'godsdienst' die zijn gelovigen onder de boeren en de schooiers had. Er is dus altijd een strijd geweest tussen twee hegemoniale beginselen, tussen twee 'godsdiensten' en men kan er niet mee volstaan de zegevierende verbreiding van een van deze te beschrijven, maar men moet deze histories rechtvaardigen. Zo moet verklaard worden waarom in 1848 de kroatiese boeren tegen de milanese liberalen streden en de venetiaans-lombardiese boeren tegen de weense liberalen te velde trokken. De werkelijk ethies-politieke band tussen regeerders en geregeerden was toen de persoon van de keizer of de koning ('Wij hebben op het voorhoofd geschreven, leve Frans'), zoals later deze band niet het begrip vrijheid zal zijn, maar het begrip vaderland en natie. De volks-'religie' die in de plaats is gekomen van het katholicisme (of beter daarmee is samengegaan) is het 'patriottisme' en het nationalisme geworden. Ik heb gelezen dat tijdens de Dreyfusaffaire een franse wetenschapsman, een vrijmetselaar en

minister, openlijk heeft gezegd dat zijn partij de invloed van de Kerk in Frankrijk wilde vernietigen en, omdat de massa aan een fanatisme behoefte had (in de politiek gebruiken de fransen de term 'mystique') zou de exaltatie van het patriottiese sentiment worden georganiseerd. Overigens zij gewezen op de betekenis die de term 'patriot' tijdens de Franse Revolutie kreeg (hij betekende ongetwijfeld 'liberaal' maar met een konkreet nationale betekenis) en hoe deze via de strijd in de negentiende eeuw vervangen is door de term 'republikein' vanwege de nieuwe betekenis van de term patriot die het monopolie geworden is van nationalisten en rechts in het algemeen. Dat de konkrete inhoud van het volksliberalisme het begrip vaderland en natie is geweest, blijkt uit de ontwikkeling ervan tot nationalisme en uit de strijd tegen het nationalisme van zowel de zijde van Croce, de vertegenwoordiger van de religie van de vrijheid, als van de paus, de vertegenwoordiger van het katholicisme. (. . .)

De spekulatieve geschiedenis kan worden beschouwd als een terugkeer – in literaire vormen die als gevolg van de ontwikkeling van het kritiese vermogen intelligent of althans minder naïef zijn – tot wijzen van geschiedschrijving die allang als leeg en retories in diskrediet zijn geraakt, zoals Croce zelf in verschillende boeken heeft opgemerkt. De ethies-politieke geschiedenis, voorzover zij afziet van het begrip histories blok, waarin sociaal-ekonomiese inhoud en ethies-politieke vorm konkreet samenvallen in de rekonstruktie van de verschillende historiese perioden, is niets anders dan een polemiese uiteenzetting van meer of minder interessante filosofiese stellingen, maar is geen geschiedenis.

[*Quaderni*, a.w., pp. 1236-1237, Quaderno 10 (XXXIII) §< 13 > 1932-1935]

De werkelijkheid van de ideologieën

Het marxisme stelt de politieke ideologieën voor als praktiese konstrukties die ontstaan zijn om de konsensus van de overheerste massa's in banen te leiden en een morele en intellektuele leiding over het gehele lichaam van de maatschappij tot stand te brengen. De erkenning hiervan, merkt Gramsci op, is

heel wat anders dan de erkenning van het willekeurige of illusoire karakter van de ideologieën . . . Zij zijn daarentegen werkelijke feiten waartegen men het kan opnemen en die bestreden moeten worden door hun klassekarakter en hun funktie als instrumenten van leiding en heerschappij bloot te leggen en door hun tegenstrijdige poging om tegengestelde en tegenstrijdige belangen te verzoenen te vernietigen. Ook het marxisme is een ideologie, een bovenbouw, die het de arbeidersklasse mogelijk maakt zich van zichzelf als klasse bewust te worden en de eigen funktie en taken te begrijpen, om zich intellektueel onafhankelijk te maken van de heersende groepen en de werkelijkheid te interpreteren teneinde deze prakties om te vormen en radikaal te veranderen.

Croce's theorie van de politieke ideologieën is duidelijk uit de filosofie van de praxis afgeleid: het zijn praktiese konstrukties, middelen van politieke leiding; men zou dus kunnen zeggen dat de ideologieën voor de geregeerden louter illusies zijn, een bedrog dat ondergaan wordt, terwijl ze voor de regeerders een gewild en bewust bedrog zijn. Voor de filosofie van de praxis zijn de ideologieën allesbehalve willekeurig; het zijn werkelijke historiese feiten die bestreden moeten worden en ontmaskerd als instrumenten van heerschappij, niet om morele redenen enz. maar juist om redenen van politieke strijd: om de geregeerden intellektueel onafhankelijk te maken van de regeerders, om een hegemonie te vernietigen en een andere te scheppen als noodzakelijk moment van de omwenteling van de praxis. Naar mijn mening komt Croce dichter bij de vulgair-materialistiese opvatting dan bij de filosofie van de praxis. Voor de filosofie van de praxis zijn de vormen van de bovenbouw een objektieve en werkzame werkelijkheid (of worden dit als ze geen louter individuele hersenschimmen zijn); zij stelt expliciet dat de mensen zich van hun maatschappelijke positie en dus van hun taken bewust worden op het terrein van de ideologieën, hetgeen geen geringe erkenning van hun werkelijkheid betekent; de filosofie van de praxis is zelf een vorm van de bovenbouw, zij is het terrein waarop bepaalde maatschappelijke groepen zich bewust worden van hun maatschappelijk zijn, hun eigen kracht, taken en hun eigen toekomst. (. . .) Er is echter een fundamenteel verschil

tussen de filosofie van de praxis en de overige filosofieën: de andere filosofieën zijn geen organiese scheppingen, omdat ze tegenstrijdig zijn en gericht zijn op de verzoening van tegengestelde en tegenstrijdige belangen; hun 'historiese waarde' zal kort zijn, omdat de tegenspraak na elke gebeurtenis waarvan zij het instrument zijn geweest weer opbloeit. De filosofie van de praxis daarentegen streeft er niet naar de tegenspraken die in de geschiedenis en de maatschappij bestaan vreedzaam op te lossen, maar zij is de theorie zelf van deze tegenspraken; zij is niet het instrument van een regering van heersende groepen om de konsensus te verkrijgen en de hegemonie over ondergeschikte klassen uit te oefenen; zij is de uitdrukking van deze ondergeschikte klassen die zichzelf willen opvoeden tot de kunst van het regeren en die er belang bij hebben alle waarheden, ook de onaangename te kennen en de (onmogelijke) valstrikken te vermijden van de hogere klasse en des te meer van zichzelf.

[*Quaderni*, a.w., pp. 1319-1320, Quaderno 10 (XXXIII) §< 41 > 1932-1935]

De verhouding eenvoudigen-intellektuelen

Wij hebben gezien hoe het marxisme zich tot doel stelt de ondergeschikte en lagere positie van de volksmassa's behalve op politiek, ook op kultureel gebied te verheffen: d.w.z. de primitieve filosofie van het gezonde verstand (traditionele opvattingen en gevoelens) te boven te komen via een intellektuele vooruitgang van de massa's. De verhouding tussen de 'eenvoudigen' en de intellektuelen is dus geen paternalistiese verhouding, waarbij de intellektuelen weliswaar het lage kulturele nivo van de massa's aanvaarden, maar hierdoor of hun eigen superioriteit of de inferioriteit van de anderen bevestigen; zij moeten integendeel door elk gemakkelijk populisme te vermijden een proces van algemene verheffing tot een hoger en meer voortgeschreden kultureel nivo stimuleren.

Gramsci beroept zich op de 'aktieve massamens' (politieke partij of beweging): de aktieve, strijdbare mens ondergaat de moeilijkheden en komplexiteit van dit proces juist bij de vorming van zijn krities begrip; hij ervaart de tegenspraak tussen het bewustzijn van zijn de werkelijkheid omvormende aktiviteit en het traditionele bewustzijn dat voortkomt uit de ideologiese, morele en kulturele tradities van de maatschappij; bijvoorbeeld tussen zijn theoretiese begrip van het vrouwenvraagstuk en zijn konkrete houding tegenover zijn eigen vrouw. In deze hegemoniale strijd voltrekt zich een komplex, niet mechanies proces; een histories worden dat voortschrijdt naar een hogere visie en een intellektuele eenheid, waarin de vernieuwende, praktiese aktiviteit samengaat met een adekwate opvatting van het werkelijke.

Gramsci wijst elke aktivistiese opvatting die de theorie aan de praktijk ondergeschikt maakt en waardoor de veelzijdigheid van het hegemoniebegrip zelf verloren gaat, van de hand. De ontwikkeling van dit proces naar eenheid betekent konkreet de vorming van een groep intellektuelen die de intellektuele ontwikkeling van de massa's organiseren en leiden; en zij zijn vooral op het terrein van de theorie 'aktief' in een dialektiese verhouding, vol moeilijkheden en tegenspraken, met de massa's. Benadrukt men alleen het moment van de aktiviteit (en Gramsci verwijst hier naar de situatie in de Sovjet-Unie), dan betekent dit het voortduren van een achtergebleven fase van de hegemonie, een fase die verbonden is met de problemen van de omvorming van de ekonomie, maar waarin nog geen adekwate bovenbouw tot stand is gebracht en waarin zich nog geen kulturele en ideële eenheid heeft ontwikkeld tussen de intellektuelen en de massa's.

Het standpunt van de filosofie van de praxis is tegengesteld aan dat van het katholicisme: de filosofie van de praxis streeft er niet naar de 'eenvoudigen' in hun primitieve filosofie van het gezonde verstand te houden, maar hen daarentegen tot een hogere levensbeschouwing te brengen. Als de filosofie van de praxis het kontakt tussen intellektuelen en eenvoudigen als eis stelt, is dit niet om grenzen te stellen aan de wetenschappelijke aktiviteit en een eenheid te handhaven op het lage nivo van de massa's, maar juist om een intellektueel en moreel blok op te bouwen dat een intellektuele vooruitgang van de massa, en niet alleen van enkele groepen intellektuelen politiek mogelijk maakt.

De aktieve massamens handelt prakties, maar heeft geen duidelijk theoreties bewustzijn van dit handelen, dat toch een kennen van de wereld is, omdat het de wereld omvormt. Zijn theoreties bewustzijn kan histories zelfs in tegenstelling zijn met zijn handelen. Je kunt haast zeggen dat hij twee vormen van theoreties bewustzijn heeft (of een tegenstrijdig bewustzijn), een impliciet bewustzijn in zijn handelen, dat hem werkelijk verenigt met al degenen die ook werken aan de praktiese omvorming van de werkelijkheid, en een oppervlakkig, expliciet of verbaal bewustzijn, dat hij van het verleden heeft geërfd en kritiekloos overgenomen. Toch is deze 'verbale' opvatting niet zonder gevolgen: zij knoopt aan bij een bepaalde maatschappelijke groep, beïnvloedt het morele gedrag en in meer of mindere mate de gerichtheid van de wil, wat een punt kan bereiken waarop de tegenstrijdigheid van het bewustzijn elk handelen, elke keuze, elke beslissing onmogelijk maakt en een toestand van morele en politieke passiviteit veroorzaakt. Het kritiese begrip van zichzelf komt dus tot stand via een strijd tussen verschillende vormen van politieke 'hegemonie', tussen tegengestelde vormen van leidinggeven, eerst op ethies en vervolgens op politiek gebied om zo te komen tot een hogere uitwerking van de eigen beschouwing van de werkelijkheid. Het bewustzijn dat men deel uitmaakt van een bepaalde hegemoniale kracht (het politieke bewustzijn) is de eerste fase op weg naar een later toenemend zelfbewustzijn, waarin theorie en praktijk tenslotte een worden. Ook de eenheid van theorie en praktijk is dus niet een mechanies gegeven, maar een histories worden dat zijn eenvoudige en elementaire fase heeft in het gevoel van 'verschil', van 'afstand', van haast instinktieve onafhankelijkheid en dat tenslotte voert tot het werkelijke en volledige bezit van een koherente wereldbeschouwing die een eenheid vormt. Daarom moet benadrukt worden dat de politieke ontwikkeling van het hegemoniebegrip behalve een politiek-praktiese, ook een filosofiese vooruitgang is, omdat zij noodzakelijk een intellektuele eenheid met zich brengt en veronderstelt, en een ethiek die overeenkomt met een opvatting van het werkelijke die het gezonde verstand achter zich heeft gelaten en, zij het in nog beperkte mate, krities is geworden.

Toch verkeert in de meest recente ontwikkelingen van de filosofie van de praxis de uitdieping van het begrip eenheid van theorie en praktijk nog slechts in een beginfase: er bestaan nog steeds resten van het mechanicisme, want men spreekt van theorie als 'aanvulling', als 'bijkomstigheid' van de praktijk, van theorie als dienstmaagd van de praktijk. Mij lijkt het juist dat ook dit vraagstuk histories benaderd moet worden en wel als een aspekt van het politieke vraagstuk van de intellektuelen. Een krities zelfbewustzijn betekent, histories en politiek, de schepping van een elite van intellektuelen: een groep mensen 'onderscheidt' zich niet, en wordt niet 'voor zich' onafhankelijk zonder zich te organiseren (in de ruime zin van het woord) en er is geen organisatie zonder intellektuelen, d.w.z. zonder organisatoren en leiders, zonder dat het theoretiese aspekt van de samenhang theorie-praktijk konkreet vorm krijgt in een laag personen die 'gespecialiseerd' zijn in het begripsmatig en filosofies uitwerken van problemen. Maar dit ontstaansproces van de intellektuelen is lang en moeilijk, vol tegenspraken; het kent vooruitgang en achteruitgang, uiteenvallen en hergroepering, waarin de 'trouw' van de massa soms zwaar op de proef wordt gesteld (en de trouw en discipline zijn de vorm waarin de massa aanvankelijk deelneemt aan en bijdraagt tot de ontwikkeling van het verschijnsel kultuur als geheel). Het ontwikkelingsproces is verbonden met een dialektiek tussen intellektuelen en massa; de laag van de intellektuelen ontwikkelt zich kwantitatief en kwalitatief, maar elke stap vooruit naar een nieuwe 'uitbreiding' en grotere omvang van de laag van de intellektuelen is verbonden met een analoge beweging van de massa eenvoudigen die zich verheft tot een hoger kultureel nivo en tegelijk haar invloedssfeer uitbreidt met individuele kopstukken of meer of minder belangrijke groepen naar de laag van gespecialiseerde intellektuelen. In dit proces echter herhalen zich voortdurend momenten waarop tussen massa en intellektuelen (of sommigen of een groep van hen) een afstand ontstaat, een verlies aan kontakt en dus de indruk dat de theorie iets 'bijkomstigs', iets aanvullends, iets ondergeschikts is. Legt men de nadruk op het 'praktiese' element in de verhouding theorie-praktijk, na eerst de twee elementen niet alleen onderscheiden maar van elkaar

losgemaakt en gescheiden te hebben (een louter mechaniese en konventionele operatie), dan betekent dit dat men een betrekkelijk primitieve historiese fase doorloopt, een nog ekonomies-korporatieve fase, waarin het algemene kader van de 'basis' kwantitatief wordt omgevormd en de daaraan beantwoordende bovenbouw-kwaliteit bezig is te ontstaan, maar nog niet organies tot stand is gebracht.

[*Quaderni*, a.w., pp. 1384-1387, Quaderno II (XVIII) §< 12 > 1932-1933]

De intellektuelen en de organisatie van de hegemonie

Gramsci onderzoekt de rol van de intellektuelen in de organisatie van de hegemonie; hij breidt het begrip intellektueel uit en probeert de veelzijdigheid van hun funktie te begrijpen. Men moet afstappen van de traditionele opvatting van de intellektueel als iemand die, los van de maatschappelijke werkelijkheid in een ondoordringbare, ontoegankelijke ivoren toren zit: ook al is de verhouding van de intellektuelen met de wereld van de produktie niet onmiddellijk maar verloopt zij via het gehele komplex van de bovenbouwelementen (staat, partijen, vakbonden, korporaties . . .), toch zijn zij organies verbonden met de heersende maatschappelijke groep of klasse en brengen zij de verhouding tussen deze klasse en de gehele maatschappij tot stand: zij zijn de funktionarissen van de bovenbouw die de heersende klasse op basis van de fundamentele ekonomiese struktuur heeft doen ontstaan.

Het gaat niet om een mechaniese verhouding, maar om een komplexe verhouding die met twee nivo's is verbonden: het nivo van de burgerlijke maatschappij (de 'private' organismen die niet onder de staat ressorteren en die de hegemonie over het lichaam van de maatschappij uitoefenen), en het nivo van de politieke maatschappij (staat en regering, waarin de heerschappij haar oorsprong vindt). Het eerste verenigt leiders en geleiden, brengt het vertrouwen van de volksmassa's in de hegemoniale klasse tot stand en schept de konsensus van de burgers; het tweede oefent de macht en de heerschappij van het staatsapparaat uit door het

ontzag voor de door de heersende klasse gekozen richting te garanderen van de kant van de maatschappelijke groepen of klassen die geen 'spontane' konsensus verlenen. Er bestaat ongetwijfeld een gradatie van bekwaamheden tussen uitvoerenden en leiders (soldaat-officier; employee-funktionaris), of een gradatie van nivo tussen de grote intellektuelen (wetenschapsbeoefenaren, filosofen, kunstenaars) en de verbreiders van de kultuur, maar Gramsci wil benadrukken dat de funktie van intellektueel een groot deel van de maatschappij beslaat. Elders verwijst hij naar de korporaal, de onderwijzer, de priester, de politieke aktivist en in ieder van hen verschijnt een deel van het komplexe maatschappelijke mechanisme waarvan de heersende klasse of groep zich bedient om de leiding en de heerschappij uit te oefenen, d.w.z. de hegemonie over het gehele maatschappelijke weefsel.

De relatie tussen de intellektuelen en de wereld van de produktie is niet direkt, zoals dat bij de fundamentele maatschappelijke groepen het geval is, maar is meer of minder 'bemiddeld' door het gehele weefsel van de maatschappij en door het komplex van de bovenbouwvormen, waarvan juist de intellektuelen de 'funktionarissen' zijn. Men zou het 'organiese karakter' van de verschillende lagen intellektuelen, d.w.z. de mate waarin ze met een fundamentele maatschappelijke groep verbonden zijn, kunnen meten door een hiërarchie van de funkties en van de vormen van de bovenbouw van beneden naar boven (vanaf de strukturele basis opwaarts) op te stellen. Men kan voor het moment twee grote 'nivo's' van de bovenbouw onderscheiden: het eerste kan men de 'burgerlijke maatschappij' (società civile) noemen, d.w.z. het geheel van doorgaans 'privaat' geheten organismen, en het tweede 'politieke maatschappij' of staat (società politica o stato); deze twee beantwoorden aan de funktie van 'hegemonie' die de heersende groep uitoefent in de gehele maatschappij, en aan die van 'direkte heerschappij' of bevel, die zich uitdrukt in de staat en de 'wettige' regering. Dit zijn nu funkties van organisatoriese en verbindende aard. De intellektuelen zijn de 'verbindingslieden' van de heersende groep voor de uitoefening van de ondergeschikte funkties van de

maatschappelijke hegemonie en het politieke gezag, d.w.z.: 1. de 'spontane' konsensus die door de grote massa's van de bevolking gegeven wordt aan de richting die door de fundamentele heersende groep aan het maatschappelijk leven wordt opgelegd; deze konsensus vloeit 'histories' voort uit het prestige (en dus het vertrouwen) dat de heersende groep ontleent aan haar positie en funktie in de wereld van de produktie; 2. het dwangapparaat van de staat dat 'wettelijk' de discipline afdwingt van die groepen die noch aktief, noch passief 'instemmen'; dit apparaat is echter opgericht voor de gehele maatschappij met het oog op krisismomenten in de bevelvoering en de leiding wanneer de spontane konsensus minder wordt. Deze benadering van het probleem heeft tot gevolg een aanzienlijke uitbreiding van het begrip intellektueel, maar alleen zo is het mogelijk te komen tot een konkrete benadering van de werkelijkheid. Deze benaderingswijze gaat lijnrecht in tegen vooropgezette kaste-opvattingen: de funktie die de maatschappelijke hegemonie en de heerschappij van de staat organiseert, geeft ongetwijfeld aanleiding tot een zekere arbeidsdeling en dus tot een hiërarchie van kwalifikaties, in sommige waarvan geen enkele leidinggevende en organiserende bijdrage meer aanwezig is: in het apparaat van de maatschappelijke leiding en de staat bestaat een groot aantal banen die het karakter van handarbeid bezitten en instrumenteel zijn (een ordenende en geen denkfunktie; lagere ambtenaar, of hogere ambtenaar of funktionaris enz.). Het is duidelijk dat we dit onderscheid moeten maken, precies zoals wij ook nog andere zullen hebben aan te brengen. De intellektuele aktiviteit moet ook vanuit intrinsiek gezichtspunt onderscheiden worden naar nivo's die in hun uiterste tegenstelling ook een werkelijk kwalitatief verschil te zien geven: op het hoogste nivo staan de scheppers van de verschillende wetenschappen, de filosofie, de kunst enz., op het laagste de meest eenvoudige 'beheerders' en verbreiders van de reeds bestaande traditionele, geakkumuleerde intellektuele rijkdom.

[*Quaderni*, a.w., pp. 1518-1519, Quaderno 12 (XXIX) §< 1 > 1932]

De demokratiese filosoof

Het is uiterst veelzeggend dat Gramsci benadrukt dat de verhouding van hegemonie een 'noodzakelijk' pedagogiese verhouding is. Het gaat hier om een aktieve verhouding van onderlinge uitwisseling en wederzijdse verrijking; geen onderricht of een van bovenaf opleggen en inprenten van waarden, maar opvoeding tot een rijpe persoonlijkheid in samenhang met de kulturele traditie en de histories nieuwe invloeden; geen individualistiese verhouding, maar een volledige, totale die de maatschappelijke lagen, leiders en geleiden, regeerders en geregeerden omvat. Deze vindt zijn belichaming in de gestalte van de 'demokratiese filosoof', die een aktieve verhouding tot stand brengt met de kulturele omgeving die hij wil veranderen; de filosoof werkt in op de omgeving en de omgeving werkt in op de filosoof in een dialektiese en voortschrijdende verhouding. Als zeer scherpe kritiek op de idealistiese opvatting van een kulturele aktiviteit die losstaat van de problemen van de geschiedenis en in een trotse zelfvoldaanheid is opgesloten, tracht de emblematiese figuur van de 'demokratiese filosoof' de eenheid van wetenschap en leven, van theorie en praktijk te verwerkelijken en hij kan zich, door de problemen en tegenspraken die in de werkelijkheid bestaan aan te grijpen, wijden aan een aktieve pedagogie waarin de verhouding meester-leerling het aspekt is van een hegemoniale verhouding die over de gehele maatschappij is verbreid.

Dit probleem kan en moet in verband worden gebracht met de moderne opvatting in de pedagogiese theorie en praktijk, volgens welke er tussen leraar en leerling een aktieve wederzijdse verhouding bestaat, zodat iedere leraar steeds leerling en iedere leerling leraar is. Maar de pedagogiese verhouding mag niet beperkt worden tot de specifiek 'schoolse' relatie, waardoor de nieuwe generaties in kontakt komen met de voorafgaande en de histories noodzakelijke ervaringen en waarden ervan in zich opnemen, zodat ze een eigen persoonlijkheid tot rijping en ontwikkeling brengen die histories en kultureel op een hoger nivo staat. Deze verhouding bestaat in de maatschappij als geheel en voor ieder individu ten opzichte van andere individuen, tussen

intellektuele en niet-intellektuele lagen, tussen regeerders en geregeerden, tussen elites en hun volgelingen, tussen leiders en geleiden, tussen de voorhoede en de troepenmacht. Elke verhouding van 'hegemonie' is noodzakelijk een pedagogiese verhouding en doet zich niet alleen voor binnen een natie, tussen de verschillende krachten waaruit zij bestaat, maar ook op internationale en mondiale schaal, tussen komplexen van nationale en kontinentale beschavingen.

Men kan daarom zeggen dat de historiese persoonlijkheid van een afzonderlijke filosoof voortvloeit uit de aktieve verhouding tussen hem en de kulturele omgeving die hij wil veranderen; de omgeving werkt in op de filosoof en dwingt hem tot een voortdurende zelfkritiek, zij fungeert als zijn 'leraar'. Dat is de reden waarom een van de belangrijkste eisen van de moderne intelligentsia op politiek terrein de eis is geweest van de zogeheten 'vrijheid van denken en meningsuiting (van drukpers en vergadering)', omdat alleen waar deze politieke voorwaarde bestaat, de verhouding leraar-leerling in de meest algemene zin waar we zojuist op gewezen hebben, tot stand komt en alleen daar komt 'histories' een nieuw type filosoof tot stand dat men 'demokratiese filosoof' kan noemen, d.w.z. hij is een filosoof die ervan overtuigd is dat zijn persoonlijkheid zich niet beperkt tot zijn eigen fysieke individu, maar een aktieve maatschappelijke verhouding van verandering van de kulturele omgeving is. De 'denker' die genoegen neemt met zijn eigen denken, die 'subjektief', d.w.z. abstrakt vrij is, is thans voorwerp van spot: de eenheid van wetenschap en leven is juist een aktieve eenheid, waarin alleen de vrijheid van denken zich verwerkelijkt; zij is een leraar-leerling verhouding, een verhouding tussen filosoof en kulturele omgeving waarin hij aktief moet zijn en waaraan hij de problemen ontleent die om een formulering en oplossing vragen, d.w.z. zij is de verhouding filosofie-geschiedenis.

[*Quaderni*, a.w., pp. 1331-1332, Quaderno 10 (XXXIII) §< 44 > 1932-1935]

Staat

Staat, burgerlijke maatschappij en ekonomiese basis

Gramsci benadrukt de verhouding tussen de staat en de ekonomie, de strukturele basis van de maatschappij. Hij kritiseert het algemene en onbepaalde begrip 'homo oeconomicus' (ekonomiese mens), dat abstraheert van de specifieke determinatie door een welomschreven ekonomiese struktuur, en hij wil aantonen hoe de aanpassing van de maatschappij aan een verandering van de ekonomiese struktuur niet mechanies plaats vindt, via een eenzijdig optreden van de staat. Hij neemt voorlopig het begrip staat in de strikte zin van het woord (overwegend als politieke maatschappij, als wetgevend en dwangapparaat) en erkent daarmee de centrale rol van de burgerlijke maatschappij: weliswaar 'is de staat het instrument om de burgerlijke maatschappij aan de ekonomiese struktuur aan te passen', maar deze aanpassing vindt plaats op aandringen van de vertegenwoordigers van deze strukturele verandering. Dit proces voltrekt zich door gebruikmaking van twee momenten, de politieke maatschappij en de burgerlijke maatschappij, d.w.z. door uitoefening van een omvattende hegemonie (heerschappij + leiding), die in staat is de gehele maatschappij volgens de nieuwe tendensen tot volle ontwikkeling te brengen.

De diskussie rond het begrip 'homo oeconomicus' is een van de vele diskussies over de zogeheten 'menselijke natuur' geworden. Elke deelnemer aan de diskussie heeft zijn eigen 'geloof' en verdedigt het met overwegend moralistiese argumenten. De 'homo oeconomicus' is de abstraktie van de ekonomiese

werkzaamheid van een bepaalde maatschappijvorm, d.w.z. van een bepaalde ekonomiese basis. Elke maatschappelijke vorm heeft zijn 'homo oeconomicus', d.w.z. zijn eigen ekonomiese werkzaamheid. De stelling dat het begrip homo oeconomicus wetenschappelijk van geen waarde is, is slechts een manier om te beweren dat de ekonomiese basis en de daarmee overeenkomende werkzaamheid radikaal veranderd is; of dat de ekonomiese basis zodanig veranderd is dat de wijze van ekonomies handelen noodzakelijk veranderen moet, wil het beantwoorden aan de nieuwe struktuur. Maar juist op dit punt is men het niet eens, het gaat niet zozeer om een objektief, wetenschappelijk meningsverschil, maar om een politiek. Wat zou het overigens betekenen als men wetenschappelijk erkent dat de ekonomiese basis radikaal veranderd is en dat het ekonomies handelen moet veranderen om te beantwoorden aan de nieuwe struktuur? Niets meer dan een politieke aansporing. Tussen de ekonomiese basis en de staat met zijn wetgeving en dwang staat de burgerlijke maatschappij en deze moet radikaal omgevormd worden, konkreet, en niet alleen op het papier van de wet en van de boeken van de wetenschapsbeoefenaren; de staat is het instrument om de burgerlijke maatschappij aan de ekonomiese basis aan te passen, maar de staat moet dit 'willen' doen, dat wil zeggen dat zij die de verandering in de ekonomiese basis vertegenwoordigen de staat moeten leiden. Wachten tot de burgerlijke maatschappij zich langs de weg van propaganda en overtuiging aanpast aan de nieuwe struktuur en tot de oude 'homo oeconomicus' verdwijnt zonder begraven te zijn met de eer die hij verdient, is een nieuwe vorm van ekonomiese retoriek, van leeg en machteloos ekonomies moralisme.

[*Quaderni*, a.w., pp. 1253-1254, Quaderno 10 (XXXIII) §<15> 1932-1935]

De ekonomies-korporatieve fase van de staat

Gramsci onderzoekt het proces waarin de verschillende staatstypen ontstaan en tracht de kenmerken van de verhouding te begrijpen die in elke bepaalde situatie ontstaat tussen de ekonomiese basis en de politieke bovenbouw. Zo treedt in deze stichtingsfase van de staat het ekonomies-korporatieve karakter naar voren; de nieuwe maatschappelijke groep en de nieuwe opkomende klasse funderen in de eerste plaats hun hegemonie op de ekonomiese basis, op de wijziging van de produktieverhoudingen, van de 'werkelijke verhoudingen tussen de mensen en de ekonomiese wereld of wereld van de produktie'.

Op dit nog 'primitieve' moment ontbreekt een volledige expansie van de hegemonie als intellektueel en moreel leidinggeven; een volledige uitdrukking van het nieuwe, kulturele systeem van ideeën dat het oude, verslagen, maar nog niet geheel overwonnen systeem moet vervangen. De 'negatieve' elementen, d.w.z. de elementen van kritiek op de erfenis van het verleden, de inspanning om dat wat onverenigbaar is met de nieuwe basis die zich aan het vormen is, te vernietigen, hebben nog de overhand.

In de italiaanse werkelijkheid wijst Gramsci op de reaktionaire, remmende funktie die de kultuur tegenover het ontstaan van de nieuwe burgerlijke klasse in de periode van het Humanisme en de Renaissance gehad heeft: er kwam geen wederzijdse verhouding tot stand tussen het kulturele bouwwerk en de nieuwe ekonomiese struktuur en er ontbrak een koherente vernieuwing van de maatschappij in burgerlijk-kapitalistiese zin.

Zo wordt aan de strategie van de arbeidersbeweging (en verwezen wordt naar de werkelijkheid van de Sovjet-Unie) een breed terrein van optreden en strijd toegewezen nl. het te boven komen van de ekonomies-korporatieve fase en het streven naar de stichting van een staat in uitgebreide zin, die alle funkties en momenten van de hegemonie en niet alleen van de dwang omvat, d.w.z. een staat in integrale zin.

Als het waar is dat elk staatstype onvermijdelijk een fase van ekonomies-korporatief primitivisme moet doorlopen, volgt daaruit dat de inhoud van de politieke hegemonie van de nieuwe maatschappelijke groep die het nieuwe staatstype heeft gegrondvest, overwegend van ekonomiese aard moet zijn: het gaat erom de struktuur en de werkelijke verhoudingen tussen de mensen en de wereld van de ekonomie of de produktie te reorganiseren. De elementen van de bovenbouw kunnen niet

anders dan gering in aantal zijn en hebben het karakter van vooruitzien en strijd, maar met nog weinig planmatige elementen; het kulturele nivo zal vooral negatief zijn, krities tegenover het verleden en erop gericht dit te doen vergeten en vernietigen; de lijnen van de opbouw zullen nog 'grote lijnen' zijn, ontwerpen die op elk moment kunnen (en moeten) worden veranderd, opdat ze in overeenstemming zijn met de nieuwe struktuur in wording. Dit gebeurt juist niet in de periode van de Communes; de kultuur die een funktie van de Kerk blijft, is juist anti-ekonomies van karakter (d.w.z. tegen de opkomende kapitalistiese ekonomie) en is er niet op gericht de hegemonie aan de nieuwe klasse te bezorgen, maar veeleer om te voorkomen dat deze klasse de hegemonie verwerft: Humanisme en Renaissance zijn daarom reaktionair, omdat ze de nederlaag van de nieuwe klasse betekenen, de ontkenning van de ekonomiese wereld die kenmerkend is voor deze klasse enz.

[*Quaderni*, a.w., pp. 1053-1054, Quaderno 8 (XXVIII) §< 185 > 1931-1932]

De ethiese of kultuurstaat

Gramsci verwijst voortdurend naar en kritiseert de opvatting van de ethiese staat die een produkt is van de idealistiese filosofie (Hegel) en waarvan in Italië tijdens het fascisme Giovanni Gentile de theorie opstelde. Deze opvatting stelt de staat voor als een abstrakte entiteit die het individu volledig in zich opneemt, en stelt de staat gelijk met regering, hegemonie met diktatuur; hij wordt begrepen als een totalitaire staat die een nieuwe kultuur verdedigt, een nieuwe, door nationale gevoelens geïnspireerde levensopvatting en waarvan de hoogste taak bestaat in zijn zogenaamde opvoedende karakter.

Gramsci tracht dit te demystificeren en stelt dat 'elke staat ethies is', dat elke staat een welomschreven opvoedende funktie vervult, verbonden met de belangen van de heersende klasse: onderwijs en rechtspraak voeden op tot maatschappelijke waarden en de ideologie van de heersende klasse (dit zijn de twee momenten van het leidinggeven en de dwang). Maar behalve de

werkzaamheid van de staat in strikte zin is ook de aktie die de 'private' organisaties voor dit doel voeren belangrijk, dat is het hegemoniale, intellektuele en morele leidinggevende apparaat van de heersende klasse: het is voldoende hier te denken aan het dichte netwerk dat de gehele maatschappij omspant en waarin ieder zich gevangen weet (partijen, organisaties, pers, kerk . . .).

Hegel, de vertegenwoordiger van het duitse idealisme van de negentiende eeuw, verdedigt een universele opvatting van de ethiese staat die beantwoordt aan de progressieve fase van de bourgeoisie, waarin de bourgeoisie als revolutionaire klasse de oude feodale orde verdrong. Gramsci keert dit standpunt om en wijst er op dat de thans progressieve en revolutionaire kracht die in staat is de ware ethiese staat, het ware maatschappelijke organisme van eenheid te scheppen, de arbeidersklasse is; de afschaffing van de klasseverschillen, van het onderscheid heersers-overheersten en het afsterven van de staat zal de ware omvorming en het herstel van de maatschappij als eenheid betekenen.

Mijns inziens is het meest zinnige en konkrete dat men over de ethiese en kultuurstaat kan zeggen het volgende: iedere staat is ethies, aangezien een van zijn belangrijkste funkties is de grote massa van de bevolking te verheffen tot een bepaald kultureel en moreel nivo; een nivo (of type) dat beantwoordt aan de noodzaak van ontwikkeling van de produktiekrachten en dus aan de belangen van de heersende klasse. De belangrijkste staatsaktiviteiten in dit opzicht zijn het onderwijs als positieve opvoedende funktie en de rechtspraak als repressieve en negatieve opvoedende funktie. Maar in werkelijkheid richt een veelvoud van andere zogenaamd private initiatieven en aktiviteiten zich op hetzelfde doel; deze initiatieven en aktiviteiten vormen het apparaat van de politieke en kulturele hegemonie van de heersende klassen. De opvatting van Hegel[11] is kenmerkend voor een periode waarin de voortschrijdende ontwikkeling van de bourgeoisie onbegrensd kon lijken, zodat men kon beweren dat zij ethies en algemeen was: de hele mensheid zal burgerlijk worden. Maar in werkelijkheid kan alleen een maatschappelijke

11. Georg W.F. Hegel (1770-1831), belangrijkste vertegenwoordiger van het duitse filosofiese idealisme.

groep die het einde van de staat en van zichzelf als te bereiken doel stelt, een ethiese staat scheppen die ernaar streeft een einde te maken aan de innerlijke verdeeldheid van de overheersten enz. en een technies-moreel maatschappelijk eenheidsorganisme tot stand brengen.

[*Quaderni*, a.w., pp. 1049-1050, Quaderno 8 (XXVIII) §< 179 > 1931-1932]

Staat en ondergeschikte klassen

De ondergeschikte klassen d.w.z. de klassen die aan de hegemonie van andere klassen zijn onderworpen, hebben een geschiedenis; en deze geschiedenis in de marge van de officiële geschiedenis van de staten is het voorwerp van Gramsci's denken in de laatste jaren van zijn leven. Opnieuw wordt de staat geschetst in zijn uitgebreide vorm: de historiese eenheid vindt hij vooral in de vervlechting van de banden tussen staat (politieke maatschappij) en burgerlijke maatschappij, waarbij hij een opvatting die zuiver tot het juridiese of het politieke beperkt blijft, vermijdt. De geschiedenis van de ondergeschikte klassen (van de arbeidersklasse bijvoorbeeld die opgenomen is in de burgerlijke hegemonie) gaat een verbinding aan met de geschiedenis van de staten nog voordat deze klassen de macht veroveren en hun eigen specifieke staatsvorm opbouwen: het middel waarmee deze eenheid tot stand komt, is juist de burgerlijke maatschappij, en het is gegeven met de verhouding tussen burgerlijke maatschappij en politieke maatschappij die een eenheid vormen (let wel: staat = politieke maatschappij + burgerlijke maatschappij). Deze geschiedenis heeft ongetwijfeld een fragmentaries en onsamenhangend karakter, dat juist voortvloeit uit het feit dat de ondergeschikte klassen onderworpen zijn aan de hegemonie en de leiding van de heersende klasse.

Gramsci wil nagaan op welke wijze de drang tot eenwording, de eis tot autonomie van de ondergeschikte klassen ontstaat. De ontwikkeling van de vernieuwende krachten uit ondergeschikte posities tot posities van leidinggeven en heerschappij (erkenning van de integrale autonomie) verloopt zeker niet langs een rechte lijn en verschillende fasen kunnen hier onderscheiden worden. De ontwikkeling van de hegemonie van een klasse zet zich door enerzijds door zich los te maken uit de hegemonie van de oude klassen, anderzijds door een weefsel van eenheid in de maatschappij tot stand te brengen (op alle nivo's, bondgenootschappenpolitiek, leidinggevend vermogen . . .) die tenslotte alleen in de opbouw van de staat gerealiseerd kan worden.

De historiese eenheid van de leidinggevende klassen komt tot stand in de staat, en de geschiedenis van deze klassen is in wezen de geschiedenis van de staten en van groepen van staten. Men moet echter niet denken dat deze eenheid zuiver juridies en politiek is, hoewel ook deze vorm van eenheid belangrijk en niet alleen formeel is: wat haar konkreetheid betreft is de fundamentele historiese eenheid het resultaat van de organiese verhoudingen tussen staat of politieke maatschappij en 'burgerlijke maatschappij'. Per definitie zijn de ondergeschikte klassen niet één en kunnen zij niet een worden, zolang zij geen 'staat' kunnen worden: hun geschiedenis is daarom vervlochten met die van de burgerlijke maatschappij, zij is een 'gefragmenteerde' en diskontinue funktie van de geschiedenis van de burgerlijke maatschappij en langs deze weg van de geschiedenis van staten of groepen van staten. Daarom dient onderzocht te worden: 1. het objektieve ontstaan van de ondergeschikte maatschappelijke groepen door de ontwikkeling en de omwentelingen die zich in de wereld van de ekonomiese produktie voordoen, hun kwantitatieve verbreiding en hun afkomst uit reeds bestaande maatschappelijke groepen, waarvan zij voor enige tijd de mentaliteit, de ideologie en de doelstellingen behouden; 2. hun aktieve of passieve aanvaarding van de heersende politieke formaties; de pogingen de programma's van deze formaties te beïnvloeden door het stellen van eigen eisen en de gevolgen van dergelijke pogingen voor de ontbindings-, vernieuwings- of nieuwvormingsprocessen; 3. het ontstaan van nieuwe partijen van de heersende groepen om de konsensus van en de beheersing van de ondergeschikte groepen in stand te houden; 4. het eigenlijke ontstaan van ondergeschikte groepen door middel van eisen met

een beperkt en partieel karakter; 5. de nieuwe formaties die de autonomie van de ondergeschikte groepen poneren, maar binnen de oude kaders; 6. de formaties die de integrale autonomie poneren enz.

[*Quaderni*, a.w., pp. 2287-2288, Quaderno 25 (XXIII) §< 5 > 1934]

Zelfbestuur en ambtenarenregering

In dit fragment kritiseert Gramsci opnieuw de 'statolatrie' (staatsverafgoding) van Gentile. Zij is de specifieke wijze waarop het fascisme als klasseheerschappij van de bourgeoisie de funktie van de staat opvat: het moment van de heerschappij en van de dwang, het aspekt van de politieke maatschappij, dat goed gekarakteriseerd wordt met de term 'ambtenarenregering', wordt eenzijdig benadrukt. Gentile wil echter de noodzaak benadrukken dat zich ook in deze staat een 'komplexe en veelvuldig gelede burgerlijke maatschappij' moet ontwikkelen als moment van ondersteuning van het staatsapparaat, in de betekenis van burokratie en dwang: het zelfbestuur van de enkelingen gaat zo harmonies samen met de politieke maatschappij, hetgeen het ontstaan van voortdurende tegenstellingen voorkomt en de adhesie en konsensus met het programma en het optreden van de maatschappelijke groep of de leidinggevende kracht uitdrukt.

Gramsci overweegt de mogelijkheid dat een aanvankelijke periode van 'statolatrie', waarin de dwangfunkties van de staat overheersen, ook het kenmerk van andere klassen kan zijn (in het bijzonder van de arbeidersklasse in de periode van de machtsverovering). In dat geval is de 'statolatrie' een overgangs- of beginfase, waarin een niet volledig ontwikkelde 'burgerlijke maatschappij' wordt geschapen, terwijl de thans leidinggevende klasse ondergeschikt was. Maar deze fase zal het veld moeten ruimen voor een vrije expansie van nieuwe vormen van staatsleven, waarin de met mystifikatie en bedrog afgedwongen vormen van konsensus overwonnen worden en naar het einde van elke vorm van ondergeschiktheid wordt gestreefd. Het staatsleven zal 'spontaan' moeten zijn, niet opgelegd en nauw verbonden met de burgerlijke maatschappij en dus met een hegemonie die vorm krijgt als opvoeding tot zelfbestuur.

Houding van elke afzonderlijke maatschappelijke groep tegenover de eigen staat. De analyse zal niet nauwkeurig zijn, als geen rekening is gehouden met de twee vormen waarin de staat zich in de taal en de kultuur van bepaalde perioden voordoet, d.w.z. als burgerlijke maatschappij en als politieke maatschappij, als 'zelfbestuur' en als 'ambtenarenregering'. De naam 'statolatrie' duidt een bepaalde houding aan tegenover de 'ambtenarenregering' of politieke maatschappij die de vorm van staatsleven is, waaraan in het gewone spraakgebruik de naam staat wordt gegeven en die gewoonlijk opgevat wordt als de gehele staat.

De bewering dat de staat samenvalt met de individuen (met de individuen van een maatschappelijke groep) als element van een aktieve kultuur (d.w.z. als beweging om een nieuwe beschaving te scheppen, een nieuw type mens en burger) moet er toe dienen de wil te richten op het opbouwen binnen het omhulsel van de politieke maatschappij van een komplexe en veelvuldig gelede burgerlijke maatschappij, waarin het individu zichzelf regeert zonder dat dit zelfbestuur in konflikt komt met de politieke maatschappij – maar daarvan de normale voortzetting, het organiese komplement wordt. Voor sommige maatschappelijke groepen die, voordat zij tot het autonome staatsleven zijn opgestegen, geen lange periode van onafhankelijke, kulturele en morele ontwikkeling hebben gekend (zoals in de middeleeuwse maatschappij en onder de absolute regeringen mogelijk was door het wettelijke bestaan van geprivilegieerde standen of rangen), is een periode van 'statolatrie' noodzakelijk en zelfs gewenst: deze 'statolatrie' is niets anders dan de normale vorm van 'staatsleven' of tenminste van de eerste stap naar het autonome staatsleven en naar de schepping van een 'burgerlijke maatschappij' die histories onmogelijk tot stand kon worden gebracht vóór het bereiken van het onafhankelijke staatsleven. Deze 'statolatrie' mag echter niet aan zichzelf worden overgelaten en vooral geen theoreties fanatisme worden en opgevat worden als 'eeuwig': zij moet

gekritiseerd worden juist opdat zij zich ontwikkelt en nieuwe vormen van staatsleven voortbrengt, waarin het initiatief van individuen en groepen 'statelijk' is, ook als het niet afhankelijk is van de 'ambtenarenregering' (er voor zorgen dat het staatsleven 'spontaan' wordt).

[*Quaderni*, a.w., pp. 1020-1021, Quaderno 8 (XXVIII) §< 130 > 1931-1932]

Burgerlijke maatschappij en machtenscheiding

In zijn analyse van de burgerlijke staat gaat Gramsci dieper in op het thema van de scheiding der machten: wetgevende macht (parlement), uitvoerende macht (regering) en rechterlijke macht (magistratuur). Hij vermijdt een juridiese behandeling van de problematiek en brengt haar terug tot die van de verhouding tussen politieke maatschappij en burgerlijke maatschappij, een instabiele verhouding die voortdurend verandert. De expansieve krachten van de burgerlijke maatschappij (waarvan de Kerk een exemplaries onderdeel kan zijn) oefenen druk uit en trachten de burokratiese mechanismen van de politieke maatschappij te breken en het knooppunt van de burokratiese en militaire kasten te vernietigen. Deze trachten echter hun positie en hun band met de oude heersende klassen te verdedigen.

Vandaar ontstaat in de burgerlijke maatschappij de eis van verkiesbaarheid van alle ambten, d.w.z. van een permanente kontrole door het volk op de aktiviteiten van de staatsorganen (een eis die reeds in tegenstelling is met het vertegenwoordigende karakter dat de konsensus in de liberale demokratie aanneemt). Gramsci schetst hier een omvattend kader van de verhoudingen tussen de drie machten en van de grondslag van hun scheiding en brengt het thema van de kenmerken van de staat in verband met het thema van de hegemonie. Interessant is zijn laatste opmerking over de indruk die de misslagen van de magistratuur teweegbrengen: het lijkt alsof de massa's een doorzichtig funktioneren van een hypothetiese en belangeloze rechtspraak die verheven zou zijn boven ieder klassebelang en klassebepaaldheid, verwachten.

De machtenscheiding, de gehele diskussie die de verwerkelijking daarvan teweeg heeft gebracht en de juridiese dogmatiek die daaruit ontstond, zijn het gevolg van de strijd tussen de burgerlijke maatschappij en de politieke maatschappij in een bepaalde historiese periode; in deze periode bestond er een bepaald instabiel evenwicht tussen de klassen, dat het gevolg was van het feit dat bepaalde kategorieën intellektuelen (in onmiddellijke dienst van de staat, in het bijzonder de civiele en militaire burokratie) nog te zeer verbonden zijn met de oude heersende klassen. Er speelt zich dus binnen de maatschappij af wat Croce 'het voortdurende konflikt tussen Kerk en staat' noemt; de Kerk wordt daarin opgevat als vertegenwoordigster van de burgerlijke maatschappij in haar geheel (terwijl zij daarvan slechts een element van geleidelijk afnemende betekenis is), en de staat als de belichaming van iedere poging om een bepaalde ontwikkelingsfase, een bepaalde toestand duurzaam vast te leggen. In deze zin kan de Kerk zelf staat worden en kan het konflikt zich manifesteren tussen wereldlijke (en verwereldlijkende) burgerlijke maatschappij en de staat-Kerk (wanneer de Kerk een integraal deel van de staat is geworden, van de politieke maatschappij die gemonopoliseerd wordt door een bepaalde bevoorrechte groep die de Kerk naar zich toetrekt om haar monopolie beter in stand te houden met de steun van die sektor van de burgerlijke maatschappij die door de Kerk wordt vertegenwoordigd). Wezenlijke betekenis van de machtenscheiding voor het politieke en ekonomiese liberalisme: de gehele liberale ideologie met haar sterke en zwakke kanten kan samengevat worden in het beginsel van de scheiding der machten, en verschijnt daar als de bron van de zwakte van het liberalisme: het is de burokratie, d.w.z. de stolling van het leidinggevende personeel dat de dwang uitoefent en op een bepaald moment een kaste wordt. Vandaar de eis van het volk om alle ambten verkiesbaar te maken; welke eis extreem liberalisme is en tegelijk de ontbinding van het liberalisme betekent (beginsel van de permanente grondwetgevende vergadering, enz.; in republieken vormt de periodieke verkiezing van het staatshoofd een illusoire inwilliging van deze elementaire eis van het volk).

Eenheid van de staat in het onderscheid van de machten: het parlement, het nauwst verbonden met de burgerlijke maatschappij; de rechterlijke macht tussen regering en parlement vertegenwoordigt de kontinuïteit van het geschreven recht (ook tegen de regering). Natuurlijk zijn alle drie de machten ook organen van de politieke hegemonie, maar in verschillende mate: 1. Parlement; 2. Rechterlijke macht; 3. Uitvoerende macht. Opgemerkt moet worden hoe misslagen in het justitiebeleid een bijzonder rampzalige indruk op het publiek maken: het hegemoniale apparaat in deze sektor is gevoeliger, waartoe ook de willekeur van de politie en het politieke bestuur kunnen worden herleid.

[*Quaderni*, a.w., pp. 751-752, Quaderno 6 (VIII) §< 81 > 1930-1932]

De staat en de individuen

Hoe moet een levende, dialektiese verhouding die niet langer berust op vertegenwoordiging en ondergeschiktheid, maar op volledige deelname tussen staat en individuen worden geleed? In dit fragment tracht Gramsci de nieuwheid van deze verhouding te omlijnen door de fundamentele fout te boven te komen die erin bestaat beide termen als van elkaar gescheiden termen (dualisme) op te vatten, d.w.z. men ziet de staat (of de kollektieve organisatie of de partij) als een onafhankelijke en abstrakte entiteit die ondanks de passiviteit van de individuen denkt en handelt. De hegemonie van de arbeidersklasse is niet een simpele vervanging van het historiese subjekt, terwijl de vormen en de middelen hetzelfde blijven: zij vertoont vernieuwende kenmerken die invloed uitoefenen op de staat en op de verhouding staat-individu. Gramsci kritiseert het 'organies centralisme': dit veronderstelt een verhouding van regeerders-geregeerden, waarin enerzijds de regeerders de belangen van de geregeerden behartigen en anderzijds de geregeerden via een vertegenwoordiging die een ingrijpen van onderaf uitsluit, hun verschuldigde, passieve en indirekte konsensus bijdragen.

Voor nieuwe maatschappelijke klassen, voor de hegemonie van de arbeidersklasse is een dergelijke konsensus ontoereikend en niet geschikt; nodig is de deelname van de individuen, de kollektieve eenwording die bereikt wordt door de veelheid van de verschillen tussen de individuen in een levend, aktief, kollektief bewustzijn tot een geheel te brengen. Het veelzeggende beeld van het orkest en zijn repetities voert ons naar een nieuwe opvatting van de demokratie en de participatie zoals die gekonkretiseerd moet worden in de hegemonie van de arbeidersklasse.

Men is geneigd de verhouding tussen het individu en het organisme als een dualisme op te vatten en er is een neiging tot een uiterlijke kritiese houding van het individu tegenover het organisme (als de houding geen onkritiese, enthousiaste bewondering is). In ieder geval een fetisjistiese verhouding. Het individu verwacht dat het organisme handelt, ook als het zelf niets doet, en denkt er niet aan dat juist omdat zijn houding zo wijdverbreid is, het organisme noodzakelijk inaktief is.

Aangezien een deterministiese en mechaniese opvatting van de geschiedenis wijdverbreid is (een opvatting van het alledaagse denken die samenhangt met de passiviteit van de grote volksmassa's) moet bovendien erkend worden, dat elk individu, als het ziet dat ondanks zijn niet-optreden toch iets gebeurt, er toe geneigd is te denken dat er inderdaad boven de individuen een denkbeeldig wezen bestaat, de abstraktie van het kollektieve organisme, een soort autonome godheid die met geen konkreet brein denkt, maar niettemin denkt, die zich niet met konkrete mensenbenen voortbeweegt, maar niettemin zich voortbeweegt, enz..

Men zou kunnen denken dat bepaalde ideologieën, zoals het hedendaagse idealisme (. . .) dat individu en staat aan elkaar gelijkstelt, het individuele bewustzijn op zouden moeten voeden, maar dit schijnt niet het geval te zijn, omdat deze gelijkstelling louter verbaal en verbalisties is. Hetzelfde kan gezegd worden van elke vorm van het zogeheten 'organies centralisme' dat gebaseerd is op de vooronderstelling – die alleen waar is op uitzonderlijke momenten, als de hartstochten van het volk hoog oplaaien – dat de verhouding tussen regeerders en geregeerden bepaald wordt door het feit dat de regeerders de belangen van de geregeerden

behartigen en dus hun konsensus 'nodig' hebben, d.w.z. dat het individu zich moet identificeren met het geheel dat (in welk organisme dan ook) vertegenwoordigd wordt door de leiders. Het ligt voor de hand dat een dergelijk begrip, zoals voor de katholieke Kerk, niet alleen nuttig maar noodzakelijk en onontbeerlijk is: elke vorm van ingrijpen van onderop zou de Kerk immers uit elkaar doen vallen (dit ziet men in de protestantse Kerken). Voor andere organismen echter is niet de passieve en indirekte konsensus, maar de aktieve, direkte, de participatie van het individu, een kwestie van levensbelang, ook al brengt dit schijnbaar ontbinding en tumult te weeg. Een kollektief bewustzijn en dus met andere woorden een levend organisme, komt pas tot stand nadat via de strijd tussen de individuen uit de veelheid een eenheid is ontstaan: ook de 'stilte' kan veelvoudigheid uitdrukken. Een orkest dat repeteert waarbij elk instrument voor zichzelf speelt, geeft een indruk van een verschrikkelijke kakofonie; toch zijn deze repetities de voorwaarde dat het orkest als een enkel instrument tot leven komt.

[*Quaderni*, a.w., pp. 1770-1771, Quaderno 15 (II) §< 13 > 1933]

Scholen voor het staatsleven

Uitgaande van het begrip staat in strikte zin wil Gramsci de funktie van het politieke leidinggeven van de partijen beschrijven als scholen voor het staatsleven.

De partijen vertegenwoordigen immers de spontane instemming met de waarden die zij de staat opleggen, met de politieke grondlijnen waarlangs zij hem sturen en met de wetten die de verhoudingen ervan reguleren. De partijen zijn een school voor het staatsleven: hun interne leven moet de massa's opvoeden, want het biedt de morele en ideële waarden die de staat met dwang oplegt, aan als vrij gekozen. Als deel van de burgerlijke maatschappij en als deel dat spontaan zijn instemming betuigt, waarvan de konsensus dus direkt en aktief is, verandert de partij de noodzaak van de wet in de vrijheid van de vrije keuze en kenmerkt zich daarmee volledig als moment van morele, intellektuele en politieke leiding.

Beoordeelt men het hegemoniale vermogen van de partijen naar hun interne politieke leven, dan moet men hun vrijwillige verhouding met de regels van de staat vanuit het type en het nivo van hun interne discipline nagaan (de politieke richting en het handelen van de partij volgens een vooraf bepaald programma en doel).

De hegemoniale funktie oftewel de funktie van politieke leiding van de partijen kan beoordeeld worden naar de ontwikkeling van hun interne partijleven zelf. Wanneer de staat de dwang en het straffende geweld van een juridiese reglementering in een land vertegenwoordigt, dan moeten de partijen die de spontane instemming vertegenwoordigen van een elite met een dergelijke reglementering – opgevat als een kollektieve samenlevingsvorm waartoe de gehele massa moet worden opgevoed – in hun eigen interne partijleven tonen dat zij deze regels die in de staat wettelijke verplichtingen zijn, hebben geassimileerd als beginselen van zedelijk gedrag. In de partijen is de noodzakelijkheid reeds vrijheid geworden en daaruit ontstaat de grootste politieke waarde (d.w.z. de waarde van politieke leiding) van de interne discipline van een partij: vandaar heeft de discipline de waarde van een kriterium om het expansievermogen van de verschillende partijen te beoordelen. Vanuit dit gezichtspunt kunnen de partijen als scholen voor het staatsleven beschouwd worden. Elementen van het partijleven: karakter (weerstand tegen de impulsen van overwonnen kulturen), eer (de onverschrokken wil om het nieuwe type kultuur en leven in stand te houden), waardigheid (de bewustheid dat men voor een hoger doel werkt), enz.

[*Quaderni*, a.w., pp. 919-920, Quaderno 7 (VII) §< 90 > 1930-1932]

Gramsci analyseert de funktie van de moderne politieke partij in verhouding tot de staat en dat brengt hem bij 'de Vorst' van Machiavelli; zoals de Vorst zich moest wijden aan de opbouw van de nationale eenheidsstaat door de ekonomies korporatieve belangen van de stedelijke bourgeoisie in het tijdperk van de Communes te overwinnen om haar in een 'nationale' klasse te veranderen die in staat was een hegemoniale politiek te ontwikkelen, zo moet de moderne Vorst, de partij van de arbeidersklasse, de grondslagen en de nieuwe vormen van de hegemonie van het proletariaat scheppen. De partij die niet direkt met de staat verbonden is, oefent zijn hegemonie direkt over de burgerlijke maatschappij uit en dus over de verstrengeling van burgerlijke maatschappij en politieke maatschappij en in laatste instantie over de politieke maatschappij zelf.

Maar het doel van de partij van de arbeidersklasse (niet een individu of een staats- of regeringshoofd) is juist het opheffen van het onderscheid tussen burgerlijke maatschappij en politieke maatschappij, het streven naar het zelfbestuur van de individuen, het nastreven van het afsterven van de staat en het dienovereenkomstig handelen. Gramsci stelt dat het einde van de staat een perspektief is op lange termijn en verbindt dit nauw met het initiatief en het direkte optreden van de partij. De feitelijke macht van de partij in de staat is er dus op gericht nieuwe vormen van een ideële en politieke participatie van de massa te ontwikkelen die de vooraf bestaande verhouding tussen massa's en staat verandert in de richting van direkte en aktieve konsensus.

Als men het begrip 'Vorst', zoals dit in Machiavelli's werk voorkomt in het moderne politieke spraakgebruik zou moeten vertalen, zou men een reeks onderscheidingen moeten maken: de 'Vorst' zou een staats- of regeringshoofd kunnen zijn, maar ook een politieke leider die een staat wil veroveren of een nieuw type staat wil stichten; in deze betekenis zou 'Vorst' in modern spraakgebruik als 'politieke partij' vertaald kunnen worden. In sommige staten is het 'staatshoofd' – d.w.z. het element dat de verschillende belangen die tegen het overheersende, maar niet in absolute zin enige belang strijden, in evenwicht houdt – juist de 'politieke partij'. Met dit verschil echter dat zij volgens het traditionele staatsrecht juridies heerst, noch regeert: zij heeft 'de facto' de macht, oefent de hegemoniale funktie uit en daarmee de funktie van het in evenwicht houden van de verschillende belangen in de 'burgerlijke maatschappij'; deze is in feite dusdanig met de politieke maatschappij vervlochten dat alle burgers voelen dat de partij daarentegen zowel heerst als regeert. Op basis van deze werkelijkheid die in voortdurende beweging is, is het niet mogelijk een staatsrecht van het traditionele type te scheppen, maar enkel een systeem van beginselen die stellen dat het doel van de staat zijn eigen einde is, zijn eigen verdwijning, m.a.w. het weer opgaan van de politieke maatschappij in de burgerlijke maatschappij.

[*Quaderni*, a.w., pp. 661-662, Quaderno 5 (IX) §< 127 > 1930-1932]

Hegemoniale krisis en krisis van de staat

Hoe ontstaat een algehele ontbinding van de politieke partijen en van de staat; hoe ontstaat een algehele krisissituatie van een maatschappij? Gramsci analyseert deze situatie als krisis van de staat in zijn ruime, omvattende zin, d.w.z. als hegemoniale krisis van de leidinggevende klasse. Zij kan het gevolg zijn van het falen van een grote onderneming die de belangstelling van de massa's gewekt had, of van eisen van brede lagen van de bevolking die van politieke passiviteit overgaan naar politieke aktiviteit: zij is een hegemoniale krisis, een abrupt wegvallen van het leidinggevende vermogen van de leidinggevende klasse en van de konsensus van de volksmassa's.

In deze situatie kan men een charismaties leider, een diktator zien opstaan die een toestand van evenwicht overwint door met geweld een konservatieve oplossing op te leggen; ook kan het gebeuren, dat een gehele klasse zich plotseling achter één partij schaart die in staat wordt geacht het noodzakelijke leidinggevende vermogen te bezitten om uit de krisis te geraken.

Gramsci onderstreept het verschillende reaktievermogen van de partijen: het nog voor de krisis reageren op de macht der gewoonte en de burokratiserende tendensen, d.w.z. het handhaven van een band met de klasse waarvan ze de uitdrukking zijn, en met de gehele burgerlijke maatschappij; het ontwikkelen en versterken van de eigen hegemoniale funktie en de eigen hegemonie, die nooit definitief verworven is. Gramsci verankert de krisis van de staat in het bredere thema van de krisis van de hegemonie en knoopt aan bij zijn aantekeningen over de stellingenoorlog; tegelijk wijst hij op de funktie van de partijen (en van de burgerlijke maatschappij, in het algemeen) voor de instandhouding of de omvorming van de maatschappij zonder in een faciel optimisme te vervallen. Hij houdt er steeds rekening mee dat zowel vooruitgang als een nederlaag mogelijk zijn.

Op een bepaald punt van hun histories bestaan maken de maatschappelijke groepen zich los van hun traditionele partijen, dat wil zeggen de traditionele partijen in die bijzondere organisatoriese vorm, met die bepaalde mensen die deze partijen vormen, vertegenwoordigen en leiden, worden niet langer erkend als de uitdrukking van hun klasse of klassefraktie. Wanneer dergelijke krises zich voordoen, wordt de onmiddellijke situatie hachelijk en gevaarlijk, omdat het veld open ligt voor gewelddadige oplossingen, voor het optreden van duistere krachten, waarvan 'gezonden' of charismatiese leiders als vertegenwoordigers optreden. Hoe ontstaan zulke konfliktsituaties tussen vertegenwoordigers en vertegenwoordigden, waarvan de werking niet tot het terrein van de partijen (partijorganisaties in strikte zin, het elektoraal-parlementaire veld, de organisatie van de pers) beperkt blijft maar doordringt in het gehele staatsorganisme, waardoor de relatieve machtspositie van de (burgerlijke en militaire) burokratie, van de 'haute finance', van de Kerk en in het algemeen van alle organismen die betrekkelijk onafhankelijk zijn van de schommelingen van de publieke opinie, versterkt wordt? Het proces verschilt van land tot land, hoewel de inhoud dezelfde is. De inhoud is namelijk de hegemoniale krisis van de heersende klasse. Deze krisis ontstaat of omdat de leidinggevende

klasse gefaald heeft in een of andere grote politieke onderneming, waarvoor zij de konsensus van de massa's heeft gevraagd of met geweld afgedwongen (zoals de oorlog), of omdat grote massa's (met name boeren en kleinburgerlijke intellektuelen) plotseling van politieke passiviteit zijn overgegaan naar een zekere aktiviteit en eisen stellen die, ook al zijn ze niet organies geformuleerd, alles bijeengenomen een revolutie betekenen. Men spreekt van een 'gezagskrisis', en dit is juist de hegemoniale krisis of krisis van de staat in zijn brede zin.

De krisis schept situaties die direkt gevaarlijk zijn, omdat de verschillende lagen van de bevolking niet hetzelfde vermogen bezitten zich snel te oriënteren en zich in hetzelfde tempo te herorganiseren. De traditionele leidinggevende klasse die over een groot aantal bekwame kaders beschikt, vervangt haar mensen, wijzigt haar programma's en herneemt zo de kontrole die haar dreigde te ontsnappen, veel sneller dan de ondergeschikte klassen dit kunnen; zij brengt wellicht enkele offers, stelt zich met demagogiese beloften bloot aan een duistere toekomst, maar behoudt de macht, versterkt haar voor het moment en gebruikt haar om de tegenstander eronder te krijgen en diens leidinggevende kaders die niet zo talrijk zijn en over weinig ervaring beschikken, te verspreiden. De overgang van de troepen van vele partijen naar het vaandel van een enkele partij die de behoeften van de gehele klasse beter belichaamt en samenvat, is een organies en normaal verschijnsel, ook al is het tempo ervan in vergelijking met rustige tijden bliksemsnel: het is de versmelting van een gehele maatschappelijke groep onder een enkele leiding die als enige in staat wordt geacht om een alles overheersend probleem van levensbelang op te lossen en een dodelijk gevaar te keren. Wanneer de krisis niet deze organiese oplossing vindt, maar die van de charismatiese leider, betekent dit dat er een staties evenwicht bestaat (waarvan de faktoren uiteen kunnen lopen, maar waarin de onrijpheid van de progressieve krachten de doorslag geeft), zodat geen enkele groep, noch de konservatieve, noch de progressieve, de kracht bezit die noodzakelijk is voor de overwinning en dat ook de konservatieve groep een baas nodig heeft (. . .).

Dit soort verschijnselen hangt samen met een van de

belangrijkste vraagstukken voor de politieke partij, d.w.z. met het vermogen van de partij om te reageren op de macht der gewoonte, op de neiging te verstenen en anachronisties te worden. De partijen ontstaan en roepen zich als organisatie in het leven om leiding te geven aan de situatie op momenten die histories van levensbelang zijn voor hun klasse; maar niet altijd weten zij zich aan te passen aan de nieuwe taken en de nieuwe tijden, noch weten zij altijd in hun ontwikkeling gelijke tred te houden met de ontwikkeling van het geheel van de krachtsverhoudingen (en dus de relatieve positie van hun klassen) in het land of op het internationale terrein. Om deze ontwikkelingen van de partijen te analyseren moet men onderscheiden: de maatschappelijke groep, de massa-aanhang van de partij, de burokratie en de generale staf van de partij. De burokratie is de meest gevaarlijke, bekrompen en konservatieve kracht; als deze een kompakt lichaam gaat vormen dat op zichzelf staat en zich onafhankelijk voelt van de massa, zal de partij uiteindelijk anachronisties worden en op momenten van akute krisis haar maatschappelijke inhoud verliezen en als het ware in de lucht hangen.

[*Quaderni*, a.w., pp. 1602-1604, Quaderno 13 (XXX) §< 23 > 1932-1934]

De staat: hegemonie in het pantser van de dwang

In zijn studies in de gevangenis speelt het thema staat een centrale rol en is nauw verbonden met het begrip hegemonie. Gramsci stelt immers een uitgebreid begrip van de staat voor: hij vormt niet uitsluitend de juridiese dwangfunktie en bestaat niet uit het burokraties-vertegenwoordigende apparaat dat samenvalt met de regering; de staat omvat in zich ook de hegemonie en haar apparaat, hij is de verbinding van het burokratiese dwangapparaat met de instituties (partijen, vakbonden, onderwijs, pers, kerk, korporaties . . .) die Gramsci organismen van de burgerlijke maatschappij noemt.

Gramsci's aanval richt zich tegen de liberale ideologie van de staat als 'gendarme', ordebewaker, en hij verdedigt een algemene

opvatting van de staat als eenheid van politieke maatschappij en burgerlijke maatschappij; als 'een hegemonie in het pantser van de dwang' (morele en intellektuele leiding door een klasse, die door het burokratiese dwangapparaat verdedigd en beschermd wordt). Door deze uitbreiding van het begrip staat kan het histories en theoreties onderzoek zich volledig ontplooien en de werkelijke, veelvormige en komplexe verhoudingen die in de maatschappij werkzaam zijn begrijpen (de rol van de partijen, van de massa's, van de vele organisaties van de burgerlijke maatschappij); bovendien kan zo een politieke strategie bepaald worden die rekening houdt met alle facetten van het vraagstuk van de staat en aandacht heeft voor de bijzondere vormen waarin de hegemonie van de arbeidersklasse zich moet ontwikkelen.

In dit fragment houdt Gramsci zich opnieuw bezig met het marxistiese thema van het geleidelijk afsterven van de staat. Hij stelt dit voor als een uitbreiding van de hegemonie (burgerlijke maatschappij) tegenover een voortschrijdende terugdringing van de staatsdwang; tegelijk bespreekt hij het wisselende karakter van de verhouding tussen hegemonie en dwang, tussen burgerlijke maatschappij en staat, hetgeen wijst op de noodzaak om de huidige politieke vormen van de verschillende staatsorganisaties histories te onderzoeken.

Het volgende argument valt te overwegen: is de opvatting van de nachtwakersstaat – état gendarme, enz. (. . .) eigenlijk niet de enige opvatting van de staat die de louter 'ekonomies-korporatieve' stadia overstijgt? Wij zijn nog steeds op het terrein van de gelijkstelling van staat en regering; een gelijkstelling waarin de ekonomies-korporatieve vorm juist opnieuw naar voren treedt, d.w.z. de onjuiste vereenzelviging van burgerlijke maatschappij en politieke maatschappij. Want opgemerkt moet worden dat het algemene begrip staat elementen bevat die in verband gebracht moeten worden met het begrip burgerlijke maatschappij (in de zin, zo zou men kunnen zèggen, dat staat = politieke maatschappij + burgerlijke maatschappij, m.a.w. hegemonie in het pantser van de dwang). In een staatstheorie die de staat begrijpt als kan hij tendentieel afsterven en opgaan in een geordende maatschappij, is dit een

fundamenteel argument. Men kan zich voorstellen dat het element van de staat als dwang stap voor stap afsterft, naarmate elementen van de geordende maatschappij (of ethiese staat of burgerlijke maatschappij) zich steeds duidelijker manifesteren. De uitdrukkingen 'ethiese staat' of 'burgerlijke maatschappij' zouden dus betekenen dat dit 'beeld' van een staat zonder staat aanwezig was bij de grootste denkers over politiek en recht voorzover zij zich op het terrein van de zuivere wetenschap plaatsten (= zuivere utopie, aangezien op de vooronderstelling gebaseerd dat alle mensen werkelijk gelijk zijn en dus gelijkelijk redelijk en moreel, d.w.z. in staat om de wet spontaan te aanvaarden, in vrijheid en niet onder dwang, als iets dat door een andere klasse wordt opgelegd, als een zaak die vreemd is aan het bewustzijn). (. . .) In de theorie van de staat als geordende maatschappij moet men overgaan van een fase waarin 'staat' gelijk zal zijn met 'regering', en 'staat' gelijk zal zijn met 'burgerlijke maatschappij', tot een fase van de staat als nachtwaker, d.w.z. van een dwangorganisatie die de ontwikkeling van de steeds groeiende elementen van de geordende maatschappij zal beschermen, en daarom zijn autoritaire en dwingende ingrepen steeds meer zal inperken. Ook kan dit niet de gedachte van een nieuw 'liberalisme' oproepen, ook al is het het begin van een tijdperk van organiese vrijheid.

[*Quaderni*, a.w., pp. 763-764, Quaderno 6 (VIII) §< 88 > 1930-1932]

Hegemoniaal apparaat en dwangapparaat

Gramsci geeft niet prijs en wil ook niet prijsgeven de marxisties-theoretiese opvatting die steeds de funktie heeft benadrukt van het burokratiese dwangapparaat van de staat als instrument van de klasseheerschappij dat gericht is op de instandhouding van een bepaald ekonomies-maatschappelijk systeem. In de Gevangenisschriften *vinden we eigenlijk een dubbele betekenis van het begrip staat, dat soms in ruime, soms in de strikte zin wordt gebruikt. In het volgende fragment omschrijft Gramsci het begrip in strikte zin nader als 'de staat enkel opgevat als dwang uitoefenend regeringsapparaat'. De grondslag van de staat wordt ongetwijfeld gezien en herkend in het hegemoniale apparaat van één maatschappelijke groep en zo wordt opnieuw de eenheid van politieke maatschappij en burgerlijke maatschappij gesteld. Ter verheldering moet echter gezegd worden dat deze eenheid niet de methodologiese waarde van het onderscheid politieke maatschappij-burgerlijke maatschappij uitwist, evenmin als de noodzaak van een analyse die behalve met de kenmerken van eenheid ook rekening houdt met de bijzondere kenmerken van deze beide momenten. In deze zin analyseert Gramsci de 'totalitaire' politiek van de partijen, d.w.z. de poging om een totaal of totaliserend systeem op te bouwen dat verbonden is met een partij en dat als apparaat van de hegemonie van deze partij optreedt.*

De analyse heeft betrekking op de burgerlijke maatschappij en beschouwt haar bijzondere kenmerken; zij is een belangrijk methodologies voorbeeld van de noodzaak om het onderscheid politieke maatschappij-burgerlijke maatschappij te handhaven om te voorkomen dat alles verandert in een uniforme en grijze massa.

Ik heb elders opgemerkt dat in een gegeven maatschappij niemand ongeorganiseerd is en zonder partij, op voorwaarde dat men organisatie en partij in brede en niet in formele zin neemt. In deze veelheid van private verenigingen die van tweeërlei aard kunnen zijn, of natuurlijk of bij overeenkomst en vrijwillig, hebben er een of meer relatief of absoluut de overhand en zij vormen het hegemoniale apparaat van een maatschappelijke groep over de rest van de bevolking (of burgerlijke maatschappij), de grondslag van de staat in enge zin opgevat als dwang uitoefenend regeringsapparaat.

Individuen behoren altijd tot meer dan één private vereniging en vaak tot verenigingen die wezenlijk in tegenstelling tot elkaar staan. Een totalitaire politiek is er nu juist op gericht: 1. te bereiken dat de leden van een bepaalde partij alleen in die partij alle bevredigingen vinden die zij tevoren in een veelheid van organisaties vonden, d.w.z. alle draden te verbreken die deze leden binden aan kulturele organismen daarbuiten; 2. alle andere organisaties te vernietigen, of hen in te lijven in een systeem waarvan de partij de enige regulator is. Dit gebeurt: 1. wanneer

de gegeven partij draagster is van een nieuwe kultuur en dan bevindt men zich in een progressieve fase; 2. wanneer de gegeven partij wil verhinderen dat een andere kracht die draagster is van een nieuwe kultuur, zelf 'totalitair' wordt; dan heeft men een objektief regressieve en reaktionaire fase, ook als de reaktie (zoals onveranderlijk gebeurt) dit niet van zichzelf toegeeft en zelf voor draagster van een nieuwe kultuur probeert door te gaan.

[*Quaderni*, a.w., p. 800, Quaderno 6 (VIII) §< 136 > 1930-1932]

Partij

De moderne vorst

Het thema van de revolutionaire politieke partij wordt door Gramsci vanuit verschillende en vaak tegenstrijdige gezichtspunten benaderd, die een grondige lezing en analyse waard zijn.

Wij hebben al gewezen op de relatie met De Vorst *van Machiavelli; met een aan Croce ontleende definitie noemt Gramsci Marx zelfs 'de Machiavelli van het proletariaat' en hij keert zich tegen een beperkte opvatting van het machiavellisme als theorie van de diktatoriale macht van een 'charismaties leider'. Hij vestigt daarentegen de aandacht op twee belangrijke punten: de stelling van de autonomie van de politiek en het inzicht in het belangrijkste probleem van zijn tijd (de opbouw van de nationale eenheidsstaat, gebaseerd op de nieuwe vooruitstrevende klasse, de burgerij) met de daaruit voortvloeiende analyse van de middelen en instrumenten die tot een oplossing konden leiden.*

De moderne 'Vorst' kan geen individu zijn, maar is een organisme, een politieke partij: hij is de uitdrukking van een kollektieve wil, van een politiek plan en een koherente eenheidsorganisatie, die ernaar streeft haar eigen hegemonie te vestigen en haar eigen staat te vormen, d.w.z. algemeen en totaal te worden. Juist deze totaliserende tendens die de gehele maatschappij omvat, maakt het noodzakelijk dat dit proces waarin 'nieuwe maatschappelijke en nationale strukturen' worden gefundeerd (een organies en langdurig proces) geleid wordt door een omvattende en diep in de maatschappij en de massa's gewortelde organisatie. De politieke partij van de arbeidersklasse

staat voor de taak dit nieuwe kollektieve bewustzijn te verbreiden en te verdiepen in vormen en op wijzen die nog niet aan voorafgaande historiese ervaringen zijn getoetst. Dit punt is belangrijk, want het maakt ons duidelijk dat het hier gaat om een werk dat steeds gebaseerd is op vindingrijkheid en zelfkorrektie en ook dat er maar weinig verwijzingen in zijn geschriften voorkomen naar de historiese ervaring van de kommunistiese partij van de Sovjet-Unie na de verovering van de macht. De kenmerken van de politieke partij van de arbeidersklasse zijn dus volkomen nieuw en beantwoorden aan de nieuwe eisen en nieuwe taken in verband met de vestiging van de hegemonie van de arbeidersklasse.

De moderne vorst, de mythe-vorst, kan geen werkelijke persoon, geen konkreet individu, maar slechts een organisme zijn; d.w.z. een komplex element van de maatschappij, waarin een kollektieve wil die reeds erkend is en zich ten dele in het handelen bevestigd heeft, reeds begonnen is konkrete vorm aan te nemen. Dit organisme is reeds gegeven door de historiese ontwikkeling en het is de politieke partij, de eerste cel waarin kiemen van een kollektieve wil samenkomen die algemeen en totaal trachten te worden. In de moderne wereld kan alleen dat histories-politieke optreden dat onmiddellijk en dreigend is en gekenmerkt wordt door de noodzaak van bliksemsnel ingrijpen, mythies in een konkreet individu gestalte krijgen: dit snelle ingrijpen kan alleen noodzakelijk gemaakt worden door een groot en dreigend gevaar dat de hartstochten en het fanatisme plotseling hoog doet oplaaien, de kritiese zin en de bijtende ironie teniet doet, die het 'charismatiese' karakter van de 'condottiero' kunnen vernietigen (. . .) Maar een dergelijk onmiddellijk optreden kan juist vanwege zijn aard geen langdurig en organies karakter hebben: het zal bijna altijd gaan om een optreden dat gericht is op restauratie en reorganisatie en niet op het stichten van nieuwe staten en het vestigen van nieuwe nationale en maatschappelijke strukturen (zoals het geval was bij *De Vorst* van Machiavelli, waarin het restauratieve aspekt louter een retories element was, d.w.z. verbonden met de literaire opvatting van Italië als afstammend van Rome en ertoe bestemd

de orde en macht van Rome te herstellen); het zal 'defensief' zijn in plaats van oorspronkelijk en kreatief; de vooronderstelling die eraan ten grondslag ligt, is dat een al bestaande kollektieve wil ontzenuwd en uiteengeslagen is, aan een gevaarlijke en dreigende ineenstorting blootstaat, maar nog niet definitief en katastrofaal is ingestort en dat het nodig is hem opnieuw te koncentreren en te versterken – in plaats van dat een kollektieve wil vanaf de grond, ex novo, moet worden opgebouwd en gericht op doelen die weliswaar konkreet en rationeel zijn, maar waarvan de konkreetheid en rationaliteit nog niet kritics op de proef zijn gesteld door een daadwerkelijke en algemeen gekende historiese ervaring.

[*Quaderni*, a.w., p. 1558, Quaderno 13 (XXX) §< 1 > 1932-1934]

Partijen en klassen

Gramsci geeft niet het klassieke gezichtspunt van de marxistiese theorie prijs volgens welke partijen de 'nomenklatuur van de klassen' zijn, van het verband tussen de funktie van een politieke partij en de belangen van een heersende of ondergeschikte klasse, maar hij bestrijdt heel duidelijk de schematiese of louter mechanistiese opvattingen van een oppervlakkig en vulgair marxisme.

Uit het voorbeeld dat Gramsci aanhaalt, wordt de oplossing van het probleem duidelijk: de verschillende partijen (die – zij het ook gedifferentieerd – uitdrukkingen van een en dezelfde klasse zijn) verenigen zich in krisisperioden tot een koherent eenheidsblok en smelten uiteindelijk samen bij de verdediging van het voornaamste belang van de klasse waarvan zij de uitdrukking vormen.

Terwijl men bijkomstige verschillen en marginale kwesties terzijde schuift, richt men zich op de opbouw van een eenheidsfront, het totstandbrengen van een hoofdbeweging, een direkte en onmiddellijke aaneenschakeling. Zo ontstaat het fundamentele klassekarakter van een partij.

Gramsci tracht de verschillen tussen de politieke partijen en

hun bijzonderheden op het spoor te komen, die nauwkeurig geanalyseerd en zorgvuldig overdacht moeten worden. Maar de politieke partij kan geen zuiver organisatories instrument zijn dat voor de verschillende tendensen opgaat en ingezet kan worden; de politieke partij behoudt altijd haar fundamentele karakter als uitdrukking van een maatschappelijke klasse, van welomschreven klassebelangen. Toch weet hij zich te onttrekken aan de verleiding van een zuiver sociologiese analyse (partij = klasse, politiek van een partij = belangen van een klasse; vergelijk ook zijn kritiek op het ekonomisme) en handhaaft hij als fundamentele kern van zijn opvatting dat de partijen niet neutraal en asepties zijn; wel is zijn opvatting altijd verbonden met een klasse-analyse van de politieke bovenbouw, van de burgerlijke maatschappij.

Een van de meest verbreide idolen is het geloof dat het van alles dat bestaat, 'natuurlijk' is dat het bestaat, dat het niet anders kan dan bestaan en dat hoe slecht het ook gaat met de pogingen tot hervorming, daarmee niet het leven zal ophouden, omdat de traditionele krachten werkzaam zullen blijven en juist ervoor zorgen dat het leven verder zal gaan. Er steekt ongetwijfeld iets waars in deze manier van denken en het zou rampzalig zijn als het niet zo was, maar zij wordt voorbij bepaalde grenzen gevaarlijk (bepaalde gevallen van de 'politique du pire'*) en in ieder geval blijft zoals gezegd, het kriterium voor een filosofies, politiek en histories oordeel bestaan. Het lijdt geen twijfel dat bepaalde bewegingen, als men ze nader beschouwt, zichzelf als marginaal opvatten; d.w.z. zij veronderstellen een grotere beweging waarop zij zich enten om bepaalde vermeende of werkelijke kwaden te hervormen. Met andere woorden bepaalde bewegingen zijn zuiver reformisties. Dit principe is van politieke betekenis omdat de theoretiese waarheid dat elke klasse een eigen partij heeft, op beslissende keerpunten bewezen wordt door het feit dat verschillende groepen waarvan elk tot dan toe optrad als 'onafhankelijke' partij, zich aaneensluiten om een verenigd blok te vormen. De veelheid die tevoren bestond, was zuiver

* De overtuiging van 'hoe slechter, hoe beter'.

'reformisties' van aard, d.w.z. betrof deelvraagstukken en was in zekere zin een (binnen haar grenzen nuttige) politieke arbeidsdeling. Maar elk deel veronderstelde het andere, zozeer dat op de beslissende momenten d.w.z. juist wanneer fundamentele vraagstukken op het spel stonden, de eenheid gevormd werd, het blok tot stand kwam. Vandaar de konklusie dat men bij het opbouwen van de partijen moet uitgaan van een 'monolithies' karakter in plaats van van bijkomstige vraagstukken; en er moet nauwkeurig op worden gelet dat er een homogeniteit is tussen de leiding en de gelederen, tussen de leiders en de massa. Als op de beslissende momenten de leiders overgaan naar hun 'ware partij', blijven de massa's onthoofd en verlamd zonder enige daadkracht achter.

[*Quaderni*, a.w., p. 1760, Quaderno 15 (II) §<6>1933]

De kollektieve mens

In dit fragment onderzoekt Gramsci hoe de ontwikkeling van een politieke partij samen kan gaan met het totstandbrengen van een kollektieve wil. De kritiek richt zich tegen een sociologistiese of naturalistiese opvatting van het maatschappelijk handelen en van de politieke verhoudingen, waarvan het voorbeeld bij uitstek de wet van de grote getallen is: deze wet neigt ertoe het maatschappelijk optreden of handelen van een partij of klasse voor te stellen als louter het resultaat van de optelsom van zeer veel kleine individuele handelingen die zich spontaan aaneen zouden voegen en statisties geanalyseerd zouden kunnen worden.

Er ontbreekt een adekwaat begrip van de invloed van het moment van de hegemonie en van het bewuste, aktieve politieke leidinggeven; bovendien is duidelijk een opvatting afwezig van de positieve en aktieve rol van de volksmassa's die het politieke handelen nu juist in beweging wil brengen. De planning van de ekonomie wijst op het achterhaalde karakter van deze opvatting en op de herwaardering van het rationele moment van de mens en van het moment van het politieke leidinggeven.

Gramsci duidt op een nieuwe verhouding tussen partij en

volksmassa's, tussen leidinggevenden en geleiden binnen de partij, die het nog primitieve begrip charismatiese leider, of het afzonderlijke individu als individuele leider van de ondergeschikte volksmassa's overwint. De massapartij moet zich ontwikkelen tot een kollektief organisme, een nieuwe totaliteit, een steeds aktiever en direkter, bewuster en kritieser proces van uitwisseling en kollektieve participatie. Hierin komt de verhouding met de massa's, met de gevoelens van het volk niet tot stand als een interpretatie van buitenaf, maar als een 'gezamenlijke hartstocht en mede-lijden', een vermogen om in overeenstemming en in harmonie met de volksmassa's zelf te voelen en te denken.

Dit is de grondslag van een nauwe band waarin het ondergeschikte karakter van de massa's niet geïnstitutionaliseerd wordt, maar een aktief, levend, bewust en krities komplex wordt geschapen, d.w.z. de kollektieve mens.

Opgemerkt dient te worden dat politiek optreden er juist op gericht is de massa's uit hun passiviteit te wekken, m.a.w. de wet van de grote getallen te vernietigen; hoe kan deze wet een sociologiese wet genoemd worden? Denkt men hierover na, dan is zelfs de eis van een plan- of geleide ekonomie bestemd om de statistiese wet te doorbreken, dat wil zeggen statistiek opgevat in mechaniese zin, als het produkt van een toevallige ordening van een oneindig aantal willekeurige individuele handelingen. Toch moet een planekonomie gebaseerd zijn op statistiek, maar dat is niet hetzelfde: in werkelijkheid vervangt het menselijk bewustzijn de naturalistiese 'spontaneïteit'. Een ander element dat in de politiek leidt tot de omverwerping van het oude naturalistiese leidinggevende schema is de vervanging in de leidinggevende funktie van enkele individuen, individuele leiders (. . .) door kollektieve organismen (partijen). Met de uitbreiding van de massapartijen en hun organiese vergroeiing met het intieme (ekonomies-produktieve) leven van de massa zelf is het standaardiseringsproces van de volksgevoelens niet langer mechanies en toevallig (d.w.z. voortvloeiend uit de bestaansvoorwaarden, de omgeving en soortgelijke faktoren), maar wordt bewust en krities. De kennis van en het oordeel over de betekenis van dergelijke gevoelens worden niet langer door de

leiders verworven op grond van intuïtie die gestaafd wordt door de vaststelling van statistiese wetten. Deze wetten vertaalt de leider in ideeën-kracht, in woorden-kracht. (Dit is de rationele en intellektuele weg die te vaak bedrieglijk is.) Deze kennis en dit oordeel worden daarentegen veeleer door het kollektieve organisme verworven, op basis van 'aktieve en bewuste ko-participatie', 'gemeenschappelijke betrokkenheid', ervaring van de onmiddellijke bijzonderheden, op basis van een systeem dat men 'levende filologie' zou kunnen noemen. Op deze wijze komt een nauwe band tot stand tussen grote massa, partij, leidende groep en het gehele aldus opgebouwde komplex dat zich als een 'kollektieve mens' kan bewegen.

[*Quaderni*, a.w., p. 1430, Quaderno 11 (XVIII) §< 25 > 1932-1933]

De verhouding leiders-volgelingen

De kritiek op het revolutionaire spontaneïsme is één van de konstanten in het politieke optreden van Gramsci geweest en een fundamenteel punt van de leninistiese theorie van de partij en de konkrete aktiviteit van de bolsjewistiese kommunistiese partij. Fundamenteel is de vaststelling van een gegeven feit, nl. het bestaan van geregeerden en regeerders, leiders en volgelingen, m.a.w. dus het bestaan van een scheiding binnen de burgerlijke maatschappij die aanknoopt bij de fundamentele tegenstelling tussen de maatschappelijke klassen. In deze maatschappelijke situatie, in een in klassen gedeelde maatschappij, zoals de kapitalistiese, mag men niet aan de werkelijkheid voorbijgaan, maar moet men van haar uitgaan om haar te overwinnen.

De partij van de arbeidersklasse is zich bewust van het bestaan van deze tegenspraak en strijdt ervoor om de bestaande voorwaarden te overwinnen en de zogeheten 'eeuwige verdeling van de menselijke soort' af te schaffen. Ook moet men goed zien wat binnen de arbeidersklasse en haar partij het produkt is van de gehele bestaande maatschappelijke ordening. Zeker, de wijze waarop de politieke leiding wordt uitgeoefend kan niet beoordeeld worden op basis van een onjuiste 'evidentie' van de

politieke leiding zelf, op basis van de overtuiging dat hetgeen de leiding zegt juist is omdat het de leiding is. Er dient integendeel een onafgebroken strijd gevoerd te worden om de volgelingen te informeren en hun konsensus te verkrijgen; deze voorlichting en konsensus wijken sterk af van de passieve en indirekte vormen daarvan die de burgerlijke maatschappij heeft geschapen. Het scheppen van een verhouding van aktieve en direkte participatie aan de politieke leiding is een onmiddellijk en konkreet moment van de strijd om de scheiding leiders–volgelingen te overwinnen; het is een essentieel moment van de strijd voor de volledige vernieuwing van de maatschappij. Het verschil van de politieke partij van de arbeidersklasse met de andere partijen wordt door Gramsci met een blik die van politiek realisme getuigt, sterk benadrukt; er is een verschil wat betreft vorm, methode, werkzaamheid, interne verhoudingen en verhoudingen tot de volksmassa's.

Gezegd dient te worden dat juist de meest elementaire dingen de eerste zijn die vergeten worden; en toch worden zij, omdat zij oneindig vaak terugkeren, de pijlers van de politiek en van elk kollektief optreden. Het eerste element is dat er werkelijk geregeerden en regeerders, leiders en volgelingen bestaan. De gehele wetenschap en de praktijk van de politiek zijn gebaseerd op dit fundamentele en (gegeven bepaalde algemene voorwaarden) onwrikbare feit. De oorsprong van dit feit is een vraagstuk op zich dat apart onderzocht moet worden (althans kan en moet men onderzoeken hoe dit feit afgezwakt kan worden en opgeheven door bepaalde voorwaarden te veranderen, waarvan vastgesteld kan worden dat ze in deze richting werken), maar het feit blijft dat er leiders en volgelingen, regeerders en geregeerden bestaan. Gegeven dit feit moet men nagaan hoe men het meest doeltreffend leiding kan geven (gegeven bepaalde doeleinden), en hoe men dus de leiders het best kan voorbereiden (en hierin bestaat nauwkeuriger gezegd de eerste fase van de wetenschap en praktijk van de politiek), en hoe men aan de andere kant de lijnen van de minste weerstand, of de meest rationele lijnen kan kennen om de gehoorzaamheid van de volgelingen of geregeerden te waarborgen.

Bij de opleiding van leiders is een vooronderstelling fundamenteel: wil men dat er altijd geregeerden en regeerders zijn, of wil men de voorwaarden scheppen waarin de noodzaak van het bestaan van deze verdeling verdwijnt? Dat wil zeggen men gaat uit van de vooronderstelling dat de mensheid altijd verdeeld zal zijn, of men meent dat dit slechts een histories feit is dat samenhangt met bepaalde voorwaarden. Maar men moet duidelijk voor ogen houden dat de verdeling in geregeerden en regeerders, hoewel ze in laatste instantie teruggaat op een verdeling in maatschappelijke groepen, ook, zoals de zaken nu staan, binnen de groep zelf bestaat, ook al is zij maatschappelijk homogeen; in zekere zin kan men zeggen dat deze verdeling een produkt is van de arbeidsdeling, dat het een technies feit is. Op dit naast elkaar bestaan van oorzaken spekuleren degenen die in alles slechts 'techniek', 'techniese' noodzaak enz. zien om het fundamentele probleem te ontwijken.

Omdat ook binnen de groep zelf de verdeling in regeerders en geregeerden bestaat, is het nodig enkele onweerlegbare beginselen vast te stellen. Het is immers juist op dit terrein dat de ergste 'fouten' worden gemaakt, d.w.z. waar het meest misdadige onvermogen dat zeer moeilijk te korrigeren is, blijkt. Men gelooft dat wanneer het beginsel van dezelfde groep eenmaal gesteld is, de gehoorzaamheid automaties moet volgen; dat zij niet alleen geen bewijs van 'noodzakelijkheid' en rationaliteit behoeft, maar dat zij onbetwistbaar is (sommigen denken, en wat erger is handelen daarnaar, dat de gehoorzaamheid 'wel komt', zonder dat erom gevraagd is, zonder dat de te volgen weg is aangegeven). Zo is het moeilijk het 'cadornisme'[12] onder de leiders uit te roeien, d.w.z. de overtuiging dat iets gedaan zal worden omdat de leider het juist en rationeel vindt dat het gedaan wordt: wordt het niet gedaan, dan krijgt hij 'de

12. *Cadornisme*, naar Luigi Cadorna (1850-1928), opperbevelhebber van de italiaanse strijdkrachten tot de nederlaag bij Caporetto in 1917, waarvoor hij verantwoordelijk werd gesteld. De afkeer van de italiaanse soldaten van de oorlog was een belangrijke faktor in deze nederlaag. Gramsci beschouwde Cadorna als het symbool van de autoritaire leider die geen poging doet de 'konsensus' te winnen van degenen die onder zijn leiding staan.

schuld' die het 'had moeten doen' enz. Zo is het moeilijk de misdadige gewoonte uit te roeien dat er vanwege onachtzaamheid onnodige offers plaats vinden. Toch zegt ons gezonde verstand dat het grootste deel van de kollektieve (politieke) rampen plaatsvindt omdat men niet getracht heeft onnodige offers te vermijden: of men heeft duidelijk geen rekening gehouden met de offers van anderen en met hun leven gespeeld. Ieder heeft wel door officieren van het front horen vertellen hoe de soldaten wel degelijk bereid waren hun leven te wagen wanneer dit nodig was, maar daarentegen in opstand kwamen, wanneer ze merkten dat er met hen geen rekening gehouden werd. Een voorbeeld: een kompagnie was in staat dagenlang te vasten, omdat ze inzag dat de levensmiddelen onmogelijk aangevoerd konden worden, maar ze kwam in verzet als één maaltijd overgeslagen werd vanwege nalatigheid of burokratisme enz.

Dit beginsel geldt voor elk handelen dat offers vraagt. Daarom moet altijd na elke tegenslag allereerst een onderzoek ingesteld worden naar de verantwoordelijkheid van de leiders in meest letterlijke zin (bijvoorbeeld een front bestaat uit meerdere sektoren en elke sektor heeft zijn leiders: het is mogelijk dat de leiders van de ene sektor meer verantwoordelijkheid voor een nederlaag dragen dan die van een andere, maar het is een kwestie van meer of minder; nooit is iemand geheel van zijn verantwoordelijkheid ontheven).

Uitgaande van het beginsel dat er volgelingen en leiders, geregeerden en regeerders bestaan, is het waar dat de partijen tot op heden het meest geschikt zijn om de leiders op te voeden en de leidinggevende vermogens te ontwikkelen (de 'partijen' kunnen zich onder de meest verschillende namen voordoen, en zich ook anti-partij en 'ontkenning van de partijen' noemen; in werkelijkheid zijn ook de zogenaamde 'individualisten' partijmensen, alleen zouden zij bij de gratie gods of de domheid van degenen die hen volgen, 'partijleider' willen zijn).

[*Quaderni*, a.w., pp. 1752-1754, Quaderno 15 (II) §< 4 > 1933]

Gramsci gaat hier nader in op het ontstaan van de partij en licht de paradox toe dat de partij van de arbeidersklasse zich pas dan ten volle ontplooid heeft wanneer ze niet meer bestaat, d.w.z. wanneer de klassendeling en de politieke uitdrukking daarvan, de partijen in de voortschrijdende ontwikkeling naar de klassenloze maatschappij achterhaald zijn.

Maar dit fragment is vooral belangrijk vanwege de analyse van de belangrijkste elementen die voor het bestaan van een partij nodig zijn, van de fundamentele groepen die het bestaan van een partij mogelijk maken. Ongetwijfeld staat hem hier de opbouw van de Kommunistiese Partij van Italië voor de geest en vormen de bijzonderheden van de toenmalige Kommunistiese Partij zijn referentiekader. Er worden drie niet van elkaar losstaande of onderling ondoordringbare elementen of lagen gedefinieerd: 1. een element van de basis, de aktieve leden aan de basis van de partij die door discipline en trouw gekenmerkt worden; 2. een bindend en leidinggevend element op het nivo van de natie dat, zoals generaals, erin slaagt een eigen leger op te bouwen, ook waar het niet bestaat; 3. een element van verbinding, de funktionarissen of leiders op een tussennivo, dat het kontakt tussen de eerste twee groepen onderhoudt.

Interessant is zijn verwijzing naar een hypothetiese vernietiging van de partij die met normale middelen onmogelijk is: de spil van de partij ligt volgens Gramsci in het tweede element, de nationale leidinggevende groep, die ontstaat uit objektieve voorwaarden en eisen; centraal is wat deze groep tot stand brengt, ervan uitgaande dat ze uiteengeslagen is, bij de voorbereiding van haar eigen opvolgers uit de leden van het eerste en derde element.

De vraag wanneer een partij inderdaad geformeerd is, d.w.z. een nauwkeurige en permanente taak heeft, geeft aanleiding tot veel diskussie en helaas vaak ook tot een vorm van hoogmoed die niet minder belachelijk en gevaarlijk is dan de 'hoogmoed der naties' waarover Vico spreekt. Het is waar dat men kan zeggen dat een partij nooit voltooid en geformeerd is, in de zin dat elke ontwikkeling nieuwe taken en opdrachten met zich brengt, en in

de zin dat voor sommige partijen de paradox geldt dat zij pas voltooid en geformeerd zijn wanneer zij niet langer bestaan, d.w.z. wanneer hun bestaan histories overbodig is geworden. Aangezien iedere partij slechts een nomenklatuur van een klasse is, is het dus duidelijk dat de partij die zich voorstelt de klassedeling op te heffen, haar voltooiing en zelfvervulling vindt als zij niet meer bestaat, omdat er geen klassen – en dus de uitdrukking daarvan – meer bestaan. Maar hier wil ik wijzen op een bijzonder moment van dit ontwikkelingsproces: op het moment dat volgt op het stadium waarin iets kan bestaan en niet kan bestaan, in de zin dat de noodzaak van het bestaan ervan nog niet 'onherroepelijk' is geworden, maar voor 'een groot deel' afhangt van het bestaan van personen met een buitengewone wilskracht en een buitengewone wil. Wanneer wordt een partij histories 'noodzakelijk'? Wanneer de voorwaarden voor haar 'overwinning', voor haar onvermijdelijke overgang tot staat zich althans aan het formeren zijn en de verdere ontwikkeling daarvan zich, als alles normaal gaat, laat voorzien. Maar wanneer kan men, onder dergelijke voorwaarden, zeggen dat een partij niet met normale middelen vernietigd kan worden? Voor een antwoord hierop moeten we de volgende gedachtengang volgen: voor het bestaan van een partij is nodig dat er drie fundamentele elementen (d.w.z. drie groepen van elementen) samengaan.
1. Een massa-element, bestaande uit gewone, gemiddelde mensen, die participeren in de vorm van discipline en trouw en niet zozeer een kreatieve bijdrage leveren of over een groot organisatievermogen beschikken. Zonder hen zou de partij niet bestaan, maar het is ook waar dat de partij 'alleen' met hen evenmin zou bestaan. Zij zijn een kracht omdat er iemand is die hen centraliseert, organiseert en disciplineert, maar ontbreekt deze bindende kracht, dan zouden zij versnipperd raken en machteloos als droog zand uiteenvallen. Natuurlijk kan elk van deze elementen een bindende kracht worden, maar ik spreek nu over het moment dat zij dit niet zijn en niet in staat zijn dit te worden, of als ze het zijn, dan zijn ze het alleen in een beperkte kring die politiek onvruchtbaar en onbetekenend is. 2. Het belangrijkste, bindende element dat op nationaal nivo centraliseert en een geheel van krachten die als ze aan zichzelf

waren overgeleverd weinig of niets waard zouden zijn, doeltreffend en machtig maakt; dit element beschikt over een groot bindend, centraliserend en disciplinerend vermogen en ook – wellicht juist daarom – een vernieuwend vermogen (vernieuwend, wel te verstaan, in een bepaalde richting, overeenkomstig bepaalde krachtlijnen, bepaalde vooruitzichten en ook bepaalde vooronderstellingen); ook is waar dat ook dit element alleen geen partij zou vormen, hoewel het dat meer zou doen dan het eerste hier besproken element. Men spreekt over generaals zonder leger, maar in werkelijkheid is het gemakkelijker een leger te vormen dan generaals. Een [al bestaand] leger wordt vernietigd, als het zijn generaals mist, terwijl een groep op elkaar ingespeelde generaals die het onderling eens zijn en hetzelfde doel hebben, al snel een leger op de been weet te brengen, ook waar dit niet bestaat. 3. Een element daar tussenin dat het eerste met het derde element verbindt en niet alleen 'fysiek', maar ook moreel en intellektueel kontakt tussen hen onderhoudt. In de werkelijkheid bestaan er voor elke partij 'vaste verhoudingen' tussen deze drie elementen en de grootste doeltreffendheid wordt bereikt wanneer deze 'vaste verhoudingen' gerealiseerd zijn.[13]

Uitgaande van deze overwegingen kan men zeggen dat een partij niet met normale middelen vernietigd kan worden, als het tweede element noodzakelijk bestaat (als het niet bestaat is elke diskussie zinloos); het ontstaan hiervan hangt samen met het bestaan van objektieve materiële voorwaarden, ook als het nog in een verspreide en onstabiele toestand verkeert. Als dit tweede element bestaat dan moeten zich de twee andere elementen formeren, d.w.z. eerst het eerste element dat noodzakelijk het derde vormt als zijn voortzetting en middel om zich uit te drukken. Dit gebeurt pas als de vaste overtuiging ontstaan is, dat een bepaalde oplossing van de vitale problemen noodzakelijk is. Zonder deze overtuiging ontstaat het tweede element niet, dat

13. Gramsci grijpt hier voor het thema van de drieledige opbouw van de partij terug op enkele vaststellingen die hij al eerder uitgesproken had tijdens een bijeenkomst van het leidend komitee van de PC d'I (2-3 aug. 1926). Vgl. A. Gramsci, *La costruzione del Partito comunista*. Turijn (Einaudi) 1971 pp. 114-115.

vanwege het geringe aantal mensen het gemakkelijkst vernietigd kan worden, maar het is noodzakelijk dat dit tweede element, als het vernietigd is, als erfenis een kiem heeft achtergelaten, waaruit het zich opnieuw kan vormen. En waar zou deze kiem beter kunnen voortbestaan en tot ontwikkeling komen dan in het eerste en het derde element die duidelijk het meest gemeen hebben met het tweede element? De aktiviteit van het tweede element om dit element te vormen is dus van fundamenteel belang. Het kriterium waarnaar dit tweede element beoordeeld moet worden is: 1. wat het werkelijk doet en 2. wat voor maatregelen het neemt met het oog op zijn mogelijke vernietiging. Welke van deze twee faktoren de belangrijkste is, is moeilijk te zeggen. Aangezien men in de strijd altijd rekening moet houden met de nederlaag, is de opleiding van de eigen opvolgers even belangrijk als wat men doet om de strijd te winnen.

[*Quaderni*, a.w., pp. 1732-1734, Quaderno 14 (I) §< 70 > 1932-1935]

De partij als kollektieve intellektueel

Dit fragment begint met een schijnbaar paradoxale bewering: alle leden van een politieke partij zijn intellektuelen. Gramsci gebruikt het begrip intellektueel in uiterst brede zin: intellektueel is hij die een funktie uitoefent van het politiek, intellektueel en moreel leidinggeven, die de beweging van de volksmassa's organiseert en hen opvoedt tot een theoretiese opvatting die nauw verbonden is met een praktiese omvormende aktiviteit. De funktie van intellektueel, afgezien van het nivo waarop hij werkzaam is (bijvoorbeeld het kreatieve nivo of het nivo van de politieke organisatie, of van eenvoudige aktiviteit in kontakt met de massa's) is kenmerkend voor het lid van een partij.

Ook wordt hier weer ingegaan op het onderscheid tussen de ekonomies-korporatieve sfeer en de sfeer van de politiek: het politieke wordt als laatste bereikt, wanneer de onmiddellijke zienswijze van de bijzondere belangen van de beroepsgroep (de handelaar is solidair met de handelaar, maar niet met de ondernemer) overwonnen is; of ook van de maatschappelijke groep, van de klasse in de meest brede zin (klassebewustzijn, maar nog beperkt tot een ondergeschikte zienswijze, die alleen de ekonomiese belangen van de eigen klasse ziet – er wordt hier naar de vakbond verwezen). De maatschappelijke groep, de klasse, bereikt alleen een politieke uitdrukking, schept een partij, wanneer zij deze beperkte fasen achter zich laat en algemene klasse wordt, die in staat is bondgenootschappen met andere klassen aan te gaan, en daarvoor haar eigen direkte ekonomiese belangen op te offeren met het doel de eigen hegemonie te vestigen, niet alleen op ekonomies nivo, maar ook op moreel en intellektueel nivo.

Gramsci verwijst vervolgens naar een specifieke analyse van het ontstaan van de verschillende groepen intellektuelen in de verschillende naties en in de maatschappelijke groepen van de verschillende naties; hij onderzoekt zowel de verhouding van deze groepen met de klassebasis als met de politieke partijen en de bijzondere en specifieke kenmerken daarvan.

Dat alle leden van een politieke partij als intellektuelen beschouwd moeten worden lijkt misschien een lachwekkende en karikaturale bewering; toch, als men er over nadenkt, is niets meer juist. Er zullen gradaties van intellektuelen onderscheiden moeten worden; een partij zal een groter of kleiner deel van haar leden hebben in de hoogste gradaties, of in de laagste, maar daar gaat het niet om: het gaat om de leidinggevende en organisatoriese, d.w.z. de opvoedende en intellektuele funktie. Een handelaar wordt geen lid van een politieke partij om handel te drijven, een industrieel niet om meer tegen lagere kosten te produceren en een boer niet om nieuwe landbouwmethoden te leren, hoewel aan sommige aspekten van deze behoeften van de handelaar, de industrieel en de boer in de politieke partij voldaan kan worden (de publieke opinie spreekt dit tegen en beweert dat de handelaar, de industrieel en de boer die 'aan politiek doen' eerder verliezen dan erbij winnen en de slechtsten in hun soort zijn, hetgeen betwist kan worden). Voor deze doeleinden bestaat, tot op zekere hoogte, de beroepsvereniging, waarin de ekonomies-korporatieve aktiviteit van de handelaar, de

industrieel en de boer het best gediend wordt. In de politieke partij komen de elementen van een sociaal-ekonomiese groep dit moment van hun historiese ontwikkeling te boven en worden faktoren van algemene werkzaamheden met een nationaal en internationaal karakter. Deze funktie van de politieke partij zou nog duidelijker naar voren komen uit een konkrete historiese analyse, hoe zowel de organiese als de traditionele kategorieën van intellektuelen zich hebben ontwikkeld in de kontekst van de verschillende nationale geschiedenissen of van de ontwikkeling van de verschillende belangrijkste maatschappelijke groepen in elke natie, met name van die groepen waarvan de ekonomiese aktiviteit in hoge mate instrumenteel geworden is.

[*Quaderni*, a.w., p. 1523, Quaderno 12 (XXIX) §< 1 > 1932]

Organiese en traditionele intellektuelen

De analyse van de intellektuelen keert voortdurend terug in de Gevangenisschriften*; dit is een direkt gevolg van het belang die deze analyse heeft voor het centrale vraagstuk van de hegemonie.*

Een hegemonie komt tot stand, herhalen wij, door de vorming en opleiding van eigen leidinggevende kaders, eigen verbreiders van de kultuur en eigen organisatoren. De intellektuelen zijn dus geen autonome, maatschappelijke groep, maar elke maatschappelijke groep vormt zijn eigen intellektuelen die aan de heersende klasse en aan haar leiding eenheid geven: dit zijn 'organiese' intellektuelen, nauw verbonden met de heersende klasse en haar produktieve funktie. Naast deze zijn er de intellektuelen die in de voorafgaande maatschappij gevormd zijn door de klassen die toen heersten: dit zijn de 'traditionele' intellektuelen, die de nieuwe klasse tracht te assimileren.

Gramsci spreekt hier over de politieke partij die op het politieke en filosofiese terrein direkt nieuwe kaders vormt, die haar organiese intellektuelen schept los van de produktie. Hier doet zich in de kapitalistiese maatschappij de scheiding voor tussen de wereld van de kultuur en de wereld van de produktie, die gebaseerd is op de klassedeling.

Deze organiese intellektuelen moeten door de heersende maatschappelijke groep tijdens het proces van uitbreiding van de hegemonie ontwikkeld worden: hun funkties reiken verder dan het strikt ekonomiese terrein en de ekonomiese belangen van de hegemoniale klasse; het worden algemene leidinggevende funkties in nauwe samenhang met de algehele ontwikkeling van de maatschappij. In deze funktie brengen zij een verbinding tot stand met de traditionele intellektuelen en zetten een proces in gang waarin deze worden geassimileerd: er ontstaat een nieuwe eenheid van intellektuelen die verbonden zijn met de heersende klasse, een 'intellektueel blok' waarvan de politieke partij het centrale en fundamentele moment van eenmaking is.

Het centrale punt van het vraagstuk blijft de onderscheiding tussen intellektuelen als een organiese kategorie van elke fundamentele maatschappelijke groep, en intellektuelen als een traditionele kategorie; uit deze onderscheiding vloeit een hele reeks problemen en een mogelijk histories onderzoek voort. Het meest interessante vraagstuk is, vanuit dit gezichtspunt bezien, dat van de moderne politieke partij, haar werkelijke oorsprong, haar ontwikkeling en de vormen die zij aanneemt. Wat is de aard van de politieke partij in verhouding tot het vraagstuk van de intellektuelen? Er moet een aantal onderscheidingen gemaakt worden: 1. voor sommige maatschappelijke groepen is de politieke partij niets anders dan een eigen wijze om direkt op het politieke en filosofiese terrein, en niet op het terrein van de produktietechniek, de eigen kategorie van organiese intellektuelen te scheppen. Deze intellektuelen worden zo opgeleid en kunnen niet anders worden gevormd, gegeven de algemene kenmerken en voorwaarden voor ontstaan, leven en ontwikkeling van de gegeven maatschappelijke groep. (Op het terrein van de produktietechniek ontstaan die lagen die, zo zou men kunnen zeggen, overeenkomen met de 'onderofficieren' in het leger, d.w.z. de geschoolde en gespecialiseerde arbeiders in de steden, en wat komplexer de deelbouwers en pachters op het platteland – aangezien in het algemeen de deelbouwer en de pachter min of meer overeenkomen met het type ambachtsman dat de geschoolde arbeider van een middeleeuwse ekonomie is);

2. de politieke partij is voor alle groepen het mechanisme dat in de burgerlijke maatschappij dezelfde funktie vervult als de staat op grotere en omvattender schaal in de politieke maatschappij. Met andere woorden zij vormt de verbinding tussen organiese intellektuelen van een bepaalde groep (de heersende) en de traditionele intellektuelen; de partij oefent deze funktie uit als direkt gevolg van haar fundamentele funktie, die erin bestaat haar eigen leden, elementen van een maatschappelijke groep die ontstaan is en zich ontwikkeld heeft als 'ekonomiese' groep, te ontwikkelen en om te vormen tot geschoolde politieke intellektuelen, leiders en organisatoren van alle aktiviteiten en funkties die inherent zijn aan de organiese ontwikkeling van een integrale, d.w.z. burgerlijke en politieke maatschappij. Men kan zelfs zeggen dat de politieke partij op haar gebied haar funktie op veel vollediger en organieser wijze uitoefent dan de staat dit doet op zijn veel breder gebied: een intellektueel die lid wordt van de politieke partij van een bepaalde maatschappelijke groep, gaat op in de organiese intellektuelen van de groep zelf en verbindt zich nauw met de groep, hetgeen via deelneming aan het staatsleven slechts in beperkte mate en vaak in het geheel niet gebeurt. Integendeel, vele intellektuelen denken dat zij de staat zijn, een overtuiging die, gegeven de imponerende omvang van de kategorie, soms aanzienlijke gevolgen heeft en tot onaangename komplikaties leidt voor de fundamentele ekonomiese groep die werkelijk de staat is.

[*Quaderni*, a.w., pp. 1521-1523, Quaderno 12 (XXIX) §< 1 > 1932]

Eenwording van theorie en praktijk

De partij bij Gramsci, zoals al duidelijk is, is geen organisatories instrument met een burokratiese praktijk; de moderne partij is een van de centrale momenten, of misschien wel hét centrale moment van de hegemonie van een klasse of maatschappelijke groep. De politieke partij is dus een opvoeder van de massa, een 'school' waar de wereldbeschouwingen worden verbreid in hun werkelijke konkrete gestalte als politieke aktiviteit en maatschappelijk gedrag; zij is het bewuste instrument dat deze beschouwingen konkreet toetst door ze naar het veld van de praktijk en de maatschappelijke verhoudingen te verplaatsen.

De band tussen theorie en praktijk is fundamenteel, hoewel niet gemakkelijk te realiseren: de partij is de 'smeltkroes', de oven waar de versmelting plaatsvindt tussen ideële opvatting, praktiese vernieuwende aktiviteit, maatschappelijk en individueel gedrag. Deze term 'smeltkroes' duidt het onstuimige en ook tegenstrijdige karakter van dit proces aan dat tracht aktieve leden op te leiden als uitdrukking van een veelzijdige theoretiese opvatting. Gramsci wijst er op dat dit proces des te radikaler en diepgaander is, naarmate de nieuwe wereldbeschouwing vernieuwender en revolutionairder is (bijvoorbeeld het marxisme en de partij van het proletariaat). Dit karakter maakt het ook noodzakelijk dat het lidmaatschap van de partij individueel en volkomen bewust is: wil de diepgaande verandering de volksmassa's aktiveren, dan moet zij worden verdedigd en overgebracht door een uitgelezen groep, een elite, waarin de eenwording van theorie en praktijk reeds ten dele een feit is.

De nadruk moet gelegd worden op de beslissende betekenis die in de moderne wereld de politieke partijen in de uitwerking en verbreiding van de wereldbeschouwingen hebben, omdat de essentie van wat zij doen, het ontwikkelen is van de ethiek en de politiek die beantwoorden aan deze beschouwingen, dat wil zeggen dat zij handelen als zijn zij het histories 'laboratorium' daarvan. De partijen rekruteren hun leden individueel uit de werkende massa, en de selektie geschiedt zowel op grond van praktiese als van theoretiese maatstaven; de band tussen theorie en praktijk wordt des te nauwer, naarmate de wereldbeschouwing meer vitaal en radikaal vernieuwend is en scherper in tegenstelling staat tot de oude denkwijze. Daarom kan men zeggen dat de partijen werken aan de schepping van de integrale en allesomvattende nieuwe intellektualiteit, d.w.z. dat zij de smeltkroes zijn van de eenwording van theorie en praktijk, opgevat als werkelijk histories proces; zo begrijpt men ook dat de partijen noodzakelijk bestaan uit individuele leden en dat ze niet tot stand komen op de manier van de Labour Party, omdat als

het er om gaat de 'gehele ekonomies werkzame massa' organies leiding te geven, deze leiding geen oude schema's moet volgen, maar ze moet vernieuwen. Maar vernieuwing kan, althans in de eerste fase, geen massakarakter krijgen als zij niet verloopt via de aktiviteit van een elite, waarvan de in haar menselijk handelen besloten liggende wereldbeschouwing reeds in zekere mate tot een koherent, systematies en altijd aanwezig bewustzijn en een doelgerichte en vastberaden wil is geworden.

[*Quaderni*, a.w., p. 1387, Quaderno 11 (XVIII) §< 12 > 1932-1933]

Intellektuele en morele hervorming

Het fundamentele karakter van de partij is dat van de intellektuele en morele hervorming, aangezien de partij het instrument is voor de totstandbrenging van een veelzijdige en eenmakende hegemonie. De partij, een bijzondere beweging van het maatschappelijk lichaam, omvat en drukt uit een algemene kollektieve wil die er op gericht is de volksmassa's te omvatten, hun eisen en verlangens onder woorden te brengen en de fundamentele belangen onder leiding van het proletariaat te verenigen in een nationale visie.

In zijn beschouwing over de moderne Vorst, de politieke partij van de arbeidersklasse, stelt Gramsci twee thema's centraal: het totstandbrengen van een nationale kollektieve wil van het volk en de organisatie van een intellektuele en morele hervorming. De twee thema's zijn nauw vervlochten en vormen de grondslag van de opheffing van de huidige maatschappij: de opheffing van de klassemaatschappij met haar staatsvorm en haar ideële en morele opvattingen tot een hogere vorm, tot een omvattende en volstrekt nieuwe maatschappij-orde, een 'moderne' beschaving.

De sterke nadruk die Gramsci legt op het moment van de bovenbouw, d.w.z. van de theorie, de kultuur en de moraal, mondt niet uit in idealistiese opvattingen: de ekonomiese hervorming is daarvan de basis die tot uitdrukking komt in de verandering van de maatschappelijke verhoudingen tussen de klassen en de individuen en in de verandering van de fundamentele ekonomiese processen. De moderne Vorst bewerkstelligt een veelzijdige vernieuwing van de maatschappij, omdat hij de kiem, het zaad is van de toekomstige maatschappij; hij schept een nieuwe reeks sociale waarden en ideeën, een nieuwe ideologiese struktuur; hij brengt een nieuwe en volledig wereldlijke wereldbeschouwing tot stand, die verankerd ligt in de produktiekrachten en in de werkelijke strukturen van een maatschappij zonder godheid of abstrakte ideële principes.

Een belangrijk deel van de moderne Vorst moet gericht zijn op het probleem van een intellektuele en morele hervorming, d.w.z. het vraagstuk van de godsdienst of van een wereldbeschouwing. Ook op dit veld vinden we in de traditie afwezigheid van en angst voor het jakobinisme. (. . .) De moderne Vorst moet wel de verkondiger en organisator van een intellektuele en morele hervorming zijn; dit betekent het terrein effenen voor een verdere ontwikkeling van de nationale kollektieve wil van het volk in de richting van een hogere en omvattende vorm van moderne beschaving.

Deze twee fundamentele punten – de totstandbrenging van een nationale kollektieve wil van het volk waarvan de moderne Vorst tegelijk de organisator en de aktieve werkzame uitdrukking is, en intellektuele en morele hervorming – zouden de grondslag van zijn werk moeten vormen. De konkrete programmapunten moeten in het eerste deel ingevoegd worden, d.w.z. moeten 'dramaties' voortvloeien uit het betoog en geen koele en pedante uiteenzetting van argumenten zijn.

Kan er een kulturele hervorming zijn, d.w.z. een kulturele verheffing van de onderdrukte lagen van de maatschappij, zonder een voorafgaande ekonomiese hervorming en een verandering in hun maatschappelijke en ekonomiese positie? Daarom kan er geen sprake zijn van een intellektuele en morele hervorming zonder een programma van ekonomiese hervorming: integendeel, het programma van ekonomiese hervorming is juist de konkrete vorm van elke intellektuele en morele hervorming. De moderne Vorst werpt in zijn ontwikkeling het gehele systeem van de intellektuele en morele verhoudingen omver, omdat zijn ontwikkeling nu juist betekent dat elke handeling opgevat wordt

als nuttig of schadelijk, als goed of kwaad, enkel in relatie tot de moderne Vorst zelf, en vanuit de vraag of zij zijn macht vergroot of tegenwerkt. De Vorst neemt in het bewustzijn de plaats in van de godheid of van de kategoriese imperatief, wordt de basis van een moderne wereldlijke wereldbeschouwing en van de volledige sekularisatie van het gehele leven en van alle traditionele verhoudingen.

[*Quaderni*, a.w., pp. 1560-1561, Quaderno 13 (XXX) §< 1 > 1932-1934]

Partij en politiek handelen

Gramsci analyseert de verhouding tussen partij en politiek handelen, waarbij hij bijzondere aandacht besteedt aan de partijen in de maatschappij van zijn tijd.

Een eerste geval is de 'partij' als intellektuele generale staf die ideologies en kultureel leiding geeft aan een groep verwante partijen (bijvoorbeeld partijen verbonden met de bourgeoisie waarvoor de theoretiese en programmatiese verschillen sekundair zijn vergeleken met de fundamentele band met de maatschappelijke klasse waarvan deze partijen de uitdrukking zijn). Ook kranten en tijdschriften vormen in deze uitgebreide zin partijen: zij informeren, richten en geven leiding aan politieke bewegingen en partijen volgens lijnen en tendensen die niet geheel samenvallen met die van een welomschreven partij. De intellektuele generale staf vervult een funktie van veelzijdig leidinggeven aan al die partij-'frakties' die deel uitmaken van de organiese partij, van de omvattende partij die uitdrukking is van een gegeven maatschappelijke klasse.

Een tweede geval is de ene totalitaire partij, die geen funkties van politieke aktiviteit meer heeft, maar alleen van propaganda, ideële en kulturele strijd tegen tendensen die, hoewel aanwezig, zich niet als georganiseerde partijen kunnen uiten. De verwijzing naar de ervaring van het fascisme en nationaal-socialisme is duidelijk, maar Gramsci's gedachtengang reikt verder. Ook het massakarakter van de totalitaire partij neemt niet weg dat er gebrek aan debat en politieke aktiviteit is: de massa is een

instrument dat gemanipuleerd moet worden en zij drukt zich als protagonist enkel uit in een soort trouw, zonder een direkte en aktieve konsensus. Gramsci wantrouwt dus elk totalitair eenpartijsysteem uit naam van de waarden van bewuste participatie aan en aktieve inzet voor de vernieuwing van de maatschappij die in zijn denken centraal staan. Wanneer het element van revolutionaire vernieuwing en algehele politieke aktiviteit ontbreekt, wordt de partij steriel, geeft alleen nog een soort utopistiese troost en doet ideële beloften die niet gehouden kunnen worden, maar die ertoe dienen de gemoederen te kalmeren en de bestaande tegenspraken te verbergen.

Is politiek handelen (in de strikte zin) noodzakelijk om van 'politieke partij' te spreken? In de moderne wereld ziet men in vele landen dat de organiese en fundamentele partijen, vanwege de noodzaak van strijd of anderszins, in frakties gesplitst zijn: elke fraktie noemt zich 'partij' en zelfs onafhankelijke partij. Daarom behoort de intellektuele generale staf van een organiese partij vaak tot geen van deze frakties maar opereert alsof hij een op zich zelf staande leidinggevende kracht was, die boven de partijen staat; iets wat het publiek soms ook gelooft. Deze funktie kan men nauwkeuriger onderzoeken als men van het gezichtspunt uitgaat dat ook een krant (of een groep kranten), een tijdschrift (of een groep tijdschriften) 'partijen' of 'frakties van een partij' of 'funktie van bepaalde partijen' zijn. Men hoeft slechts te denken aan de funktie van *The Times* in Engeland, aan de funktie die de *Corriere della Sera* in Italië had, en ook aan de funktie van de zichzelf 'apolitiek' noemende zogeheten informatiepers, of zelfs aan de sport- en vakbladen.

Overigens krijgt dit verschijnsel interessante aspekten in die landen waar één enkele, totalitaire regeringspartij bestaat: immers, een dergelijke partij heeft niet langer direkt politieke funkties, maar alleen techniese, zoals propaganda, politietoezicht, morele en kulturele beïnvloeding. De politieke funktie is indirekt: want, ook al bestaan er geen andere legale partijen, feitelijk zijn er altijd partijen en tendensen die met wettige middelen niet gedwongen kunnen worden, waartegen men polemiseert en strijdt alsof men blindemannetje aan het spelen

was. In elk geval staat vast dat in dergelijke partijen de kulturele funkties overwegen, wat tot een bepaald politiek jargon leidt: d.w.z. politieke vraagstukken worden in kulturele vormen gegoten en als zodanig onoplosbaar.

Maar er is een traditionele partij met een wezenlijk 'indirekt' karakter, d.w.z. die zich expliciet voordoet als zuiver 'opvoedend' (. . .), moralisties en kultureel (sic): dit is de anarchistiese beweging. Ook de zogenaamde direkte ('terroristiese') aktie wordt bijvoorbeeld als propaganda opgevat: dit bevestigt enkel het oordeel dat de anarchistiese beweging niet autonoom is, maar in de marge van de andere partijen bestaat 'om hen op te voeden'; men kan van een 'anarchisme' spreken dat inherent is aan iedere organiese partij. (Wat zijn de 'intellektuele of theoretiese anarchisten' anders dan een aspekt van dit 'marginalisme' in verhouding tot de grote partijen van de heersende maatschappelijke groepen?) Ook de 'sekte van de ekonomisten'[14] was een histories aspekt van dit fenomeen.

Er zijn dus twee vormen van een 'partij' die het idee van het direkte politieke optreden als zodanig verwerpen: de partij die bestaat uit een elite van kulturele mensen die de funktie hebben, vanuit het standpunt van de kultuur, van de algemene ideologie, leiding te geven aan een grotere beweging van verwante partijen (die in werkelijkheid frakties van een en dezelfde organiese partij zijn); en, meer recent, een partij die niet door de elite maar door de massa gevormd wordt, die als zodanig geen andere politieke funktie heeft dan het verlenen van een algemene trouw van een militair type aan een al dan niet zichtbaar politiek centrum (vaak is het zichtbare centrum het kommandomechanisme van krachten die zelf niet op de voorgrond wensen te treden maar slechts indirekt te werk gaan via tussenpersonen en een 'bemiddelende ideologie'). De massa is er alleen om 'gemanipuleerd' te worden en wordt 'beziggehouden' met zedepreken, emotionele prikkels en messianistiese mythen over het op handen zijn van fantastiese tijden, waarin alle bestaande tegenspraken en ellende automaties zullen zijn opgelost.

[*Quaderni*, a.w., pp. 1939-1940, Quaderno 17 (IV) §< 37 > 1933-1935]

14. Bedoeld zijn de fysiokraten van de achttiende eeuw in Frankrijk.

Politieke partijen en politiefunkties

Iedere politieke partij oefent ook een politiefunktie uit, die tot uitdrukking komt als verdediging van een bepaalde maatschappelijke en politieke orde, van een bepaalde maatschappijstruktuur.

Gramsci geeft twee vormen aan, twee manieren waarop deze funktie uitgeoefend kan worden: zij kan reaktionair zijn als zij de progressieve, revolutionaire, vernieuwende elementen onderdrukt om een uitwendige, voorbije, niet meer aan de werkelijkheid adekwate orde in stand te houden; zij kan echter ook progressief zijn, als zij de pogingen van de reaktionaire krachten om de macht te hernemen tracht te bedwingen, als zij de nieuwe legaliteit en de nieuwe orde die tot stand gekomen is tracht te verbreiden en zich als doel stelt het bewustzijn van de massa's in overeenstemming met het nieuwe beschavingsnivo te brengen dat door de wet en het staatsorganisme bereikt is.

De verschillende verhouding tot de maatschappij die in deze twee vormen tot uiting komt, moet zich ook in de partij weerspiegelen en in het funktioneren van haar interne leven. Als de partij een progressieve funktie vervult, bezit zij een sterk intern leven en handhaaft zij een koherente en bewuste eenheid op basis van een demokratiese dialektiek en een voortdurend uitwisselingsproces tussen basis en top (demokraties centralisme); als de partij daarentegen regressief is, dan komt de uitwisseling en strijd van ideeën te ontbreken, wordt de massa een 'te manipuleren massa' (zie het vorige fragment) en de partij wordt alleen een uitvoerder van beslissingen en aanwijzingen die elders genomen zijn, daar waar de werkelijke macht is. Dan bestaat er niet langer een partij, maar een zuiver burokraties organisme waarin de politiefunkties overheersen.

Men mag aannemen dat elke politieke partij (van de heersende groepen, maar ook van de ondergeschikte groepen) ook een politiefunktie heeft, d.w.z. zorg draagt voor een bepaalde politieke en wettelijke orde. Als dit onomstotelijk aangetoond kan worden, dan moet de vraag anders worden gesteld: en wel, op welke wijze en met welk doel wordt een dergelijke funktie

uitgeoefend. Is zij gericht op inperking of op uitbreiding, d.w.z. is zij reaktionair of progressief van aard? Oefent de gegeven partij haar politiefunktie uit om een uitwendige, externe orde te handhaven, die een obstakel is voor de levende krachten van de geschiedenis; of oefent zij deze funktie uit met het doel het volk te brengen tot een nieuw beschavingsnivo waarvan de politieke en wettelijke orde de programmatiese uitdrukking is? Elke wet immers stuit op iemand die inbreuk op haar maakt: 1. uit kringen van reaktionaire maatschappelijke elementen die door de wetten uit de macht zijn ontzet; 2. van progressieve elementen die door de wet worden onderdrukt; 3. van elementen die nog niet het beschavingsnivo hebben bereikt zodat de wet hen kan vertegenwoordigen. De politiefunktie van een partij kan dus progressief of regressief zijn: zij is progressief als zij tracht de van hun macht beroofde reaktionaire krachten binnen de legaliteit te houden en de achtergebleven massa's te brengen tot het nivo van de nieuwe legaliteit. Zij is regressief als zij de levende krachten van de geschiedenis tracht te onderdrukken en een wetsorde te handhaven die voorbij, anti-histories is en uitwendig geworden. Overigens vloeien de kriteria voor dit onderscheid voort uit het funktioneren van de partij: als de partij progressief is, funktioneert zij 'demokraties' (in de zin van een demokraties centralisme): als de partij regressief is, funktioneert zij 'burokraties' (in de zin van burokraties centralisme). In dit tweede geval is de partij alleen maar uitvoerder en geen orgaan van besluitvorming: zij is dan technies een politieorgaan, en de naam 'politieke partij' is een zuivere metafoor van mythologiese aard.

[*Quaderni*, a.w., pp. 1691-1692, Quaderno 14 (I) §<34>1932-1935]

Geest van de staat en van de partij

Wij zagen al hoe bij Gramsci de partij de kiem is van de toekomstige staat, d.w.z. zij vertegenwoordigt dat deel van de maatschappij dat, omdat het zich bewust wordt van zijn funktie, zich zowel in de politieke als in de burgerlijke maatschappij als hegemoniale klasse opstelt.

In deze zin vormt de geest van de partij de grondslag van de geest van de staat, het bewustzijn dat de partij van deze funktie bezit en dat haar onderscheidt van enerzijds individualistiese (wezenlijk apolitieke) en anderzijds sektariese opvattingen die aan de komplexe verhouding tussen de partij en de maatschappij als geheel en de staat voorbijgaan.

Kenmerkend voor de geest van de staat is dat de maatschappelijke groep zich ervan bewust is, dat zij als groep hegemoniaal wordt en haar hegemonie verwerkelijkt op het werkelijke en konkrete terrein van de geschiedenis. Het kader van de geest van de staat is dat van de 'kontinuïteit': deze is verantwoordelijk voor het historiese proces dat de levende en progressieve krachten tot stand brengen. Het gaat erom aan te sluiten bij de erfenis van het verleden en wel door te begrijpen dat de voorbije generaties het heden gevormd hebben en dat men met de gebeurtenissen die al voorbij zijn maar nog werkzaam, moet afrekenen. Zonder dit konkrete bewustzijn van de traditie is het niet mogelijk de verantwoordelijkheid op zich te nemen voor de toekomst en voor de komende generaties. De geest van de staat die geworteld is in de geest van de partij is een enorme ideële smeltkroes, waarin de verspreide elementen van de traditie en het verleden samensmelten en zich verenigen tot iets nieuws, tot een nieuwe entiteit (de toekomst) die gekreëerd wordt door de levende en progressieve krachten van de geschiedenis, door het bewuste handelen van de 'kollektieve mens', de politieke partij.

Uiteenzetting van het algemene begrip dat opgesloten ligt in de uitdrukking 'geest van de staat'. Deze uitdrukking heeft een heel preciese, histories bepaalde betekenis. Maar het probleem is: bestaat er in elke serieuze beweging, d.w.z. in elke beweging die niet de willekeurige uitdrukking is van meer of minder gerechtvaardigde individualismen, iets dat lijkt op wat men 'de geest van de staat' noemt? Intussen veronderstelt 'geest van de staat' de 'kontinuiteit' met het verleden of de traditie en met de toekomst, hetgeen veronderstelt dat elke handeling een moment is in een komplex proces dat reeds begonnen is en nog voort zal duren. De verantwoordelijkheid voor dit proces, van het aktor zijn in dit proces, van het solidair zijn met krachten die materieel

'niet gekend' worden, maar die niettemin als aktief en werkzaam gevoeld worden en waarmee rekening gehouden wordt alsof zij fysiek en 'materieel' aanwezig waren, noemt men nu juist in bepaalde gevallen de 'geest van de staat'. Het is duidelijk dat een dergelijk bewustzijn van 'duur' konkreet moet zijn en niet abstrakt, d.w.z. in zekere zin bepaalde grenzen niet mag overschrijden; laten wij zeggen dat de nauwste grenzen zijn een voorgaande en een komende generatie. Dit is geen korte periode, omdat de generaties niet elk voor zich op dertig jaar gesteld kunnen worden, – niet dertig jaar voor de vorige en dertig jaar voor de komende. De generaties moeten organies, in historiese zin berekend worden, wat althans voor het verleden gemakkelijk te begrijpen is: wij voelen ons verbonden met de mensen die nu zeer oud zijn en die voor ons het 'verleden' vertegenwoordigen dat nog temidden van ons leeft, dat wij moeten kennen en waarmee wij rekening moeten houden, dat een van de elementen van het heden is en een van de premissen van de toekomst. Wij voelen ons ook verbonden met onze kinderen, met de generaties die geboren worden en opgroeien, en waarvoor wij verantwoordelijk zijn. (Iets anders is de 'kultus' van de 'traditie', die een tendentieuze waarde heeft en een keuze en een bepaald doel impliceert, d.w.z. hij is de grondslag van een ideologie.) Ook al kan men zeggen dat een 'geest van de staat' aldus opgevat in ieder aanwezig is, dan blijft het noodzakelijk van tijd tot tijd tegen de deformaties en afwijkingen ervan te strijden. De 'daad om de daad', de strijd om de strijd enz., en met name een enghartig en kleingeestig individualisme dat slechts een willekeurig tegemoetkomen aan voorbijgaande grillen is, enz. (In werkelijkheid gaat het hier nog steeds om het italiaanse 'apoliticisme', dat deze pittoreske en bizarre vormen aanneemt.)

Het individualisme is louter dierlijk apoliticisme; sektarisme is 'apoliticisme' en is op de keper beschouwd een vorm van persoonlijke 'klientele', omdat de geest van de partij, het fundamentele element van de 'geest van de staat' ontbreekt. Aan te tonen dat de geest van de partij het fundamentele element van de geest van de staat is, is een van de belangrijkste en moeilijkste stellingen om te verdedigen; en anderzijds dat het 'individualisme' een dierlijk element is, dat 'bewonderd wordt door de

vreemdelingen' zoals het gedrag van de bewoners van een dierentuin.

[*Quaderni*, a.w., pp. 1754-1755, Quaderno 15 (II) §<4>1933]

De hoogmoed van de partij

Partijgeest is geen lege retoriek van holle hoogmoedige frasen, maar konkreet en histories bewustzijn. Hiertegenover stelt Gramsci de hoogmoed van de partij, de verkeerde opvatting dat als een partij bestaat, zij alleen daardoor al gegronde redenen heeft om te bestaan, en dat haar aanwezigheid daardoor een betekenis verwerft.

Het bestaan van een partij kan ook internationale oorzaken hebben: andere naties streven ernaar de interne kracht van de vijandige natie te verzwakken door het moment van de interne strijd dat door de partijen vertegenwoordigd wordt, uit te buiten.

Zeker, men speelt altijd wel iemand en diens belangen in de kaart, maar dat mag niet verhinderen dat men de overwinning nastreeft, d.w.z. dat men zijn eigen belangen volgt en zijn eigen spel speelt.

Gramsci veracht de politiek van de hoogmoed en wijst juist op het terrein van de feiten, van het volledig vernieuwend handelen, een handelen in overeenstemming met de theorie en vervuld van ideële en kulturele waarden. Op dit terrein blijkt het ware formaat van een partij, de noodzaak van haar bestaan. Gramsci bestrijdt de neigingen tot zelfverheerlijking en stelt ook waar het de partij betreft een bewuste en krities bezonnen benadering voor, een volledig politieke verhouding.

Van de 'hoogmoed' van de partij kan men zeggen dat deze nog verwerpelijker is dan de hoogmoed der naties waarover Vico spreekt.[15] Waarom? Omdat een natie nu eenmaal niet anders kan dan bestaan en men in het feit dat zij bestaat altijd, zij het ook

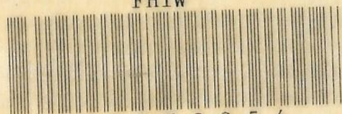
15. Gianbattista Vico (1668-1744), napolitaans filosoof en schrijver van de *Principi della Scienza Nuova d'intorno alla comune natura delle nazioni.*

met veel goede wil en met een beroep op de teksten, kan bewijzen dat het bestaan ervan door het lot gewild is en betekenisvol is. Een partij daarentegen hoeft niet op eigen kracht te bestaan. Men moet *nooit* vergeten dat in de strijd tussen de naties elke natie er belang bij heeft dat de andere door de interne strijd verzwakt wordt en dat de partijen juist de elementen van de interne strijd zijn. Aan partijen dus kan men altijd de vraag stellen of zij op eigen kracht bestaan, of zij noodzakelijk zijn of daarentegen alleen voor de belangen van anderen bestaan (en in feite wordt in polemieken dit punt nooit vergeten; integendeel: er wordt zelfs de nadruk op gelegd, vooral als over het antwoord geen twijfel bestaat, hetgeen betekent dat het twijfels heeft gewekt). Het zou dwaas zijn zich door dergelijke twijfels te laten kwellen. Politiek is het vraagstuk slechts korte tijd van betekenis. In de geschiedenis van het zogeheten nationaliteitsbeginsel zijn heel wat voorbeelden te vinden van buitenlandse interventies ten gunste van nationale partijen, die de binnenlandse orde in de antagonistiese staten in gevaar brachten. Van de 'Oosten'-politiek van Cavour mag men zich bijvoorbeeld afvragen of het om een politiek ging, d.w.z. om een permanente lijn van optreden, of om een tijdelijke krijgslist om Oostenrijk te verzwakken aan de vooravond van de gebeurtenissen van '59 en '66.[16] Zo kan men in de bewegingen onder de aanhangers van Mazzini in het begin van 1870 (. . .) de hand van Bismarck zien die, met het oog op de oorlog met Frankrijk en het gevaar van een frans-italiaans bondgenootschap, Italië door interne konflikten dacht te verzwakken.[17] Zo zien sommigen in de gebeurtenissen van juni 1914 de hand van de oostenrijkse generale staf, met het oog op de komende oorlog.[18] Men ziet dat er heel wat gevallen te noemen zijn en dat men op dit punt een

16. Gramsci verwijst hier naar de interventiepolitiek op de Krim van Frankrijk en Engeland, waarbij Italië zich aansloot (1854).
17. Opstandige bewegingen in Rome onder leiding van de aanhangers van Mazzini die een tegenstelling teweeg brachten tussen Italië en Frankrijk dat de beschermer was van de Vatikaanse staat. Bismarck was in die tijd kanselier van het Koninkrijk Pruisen en vervolgens van het duitse Keizerrijk.
18. In juni 1914 vond er in Italië een algemene staking plaats die in sommige streken het karakter van een opstand aannam ('rode week').

duidelijk inzicht moet hebben. Aangenomen dat wat men ook doet, men altijd wel iemand in de kaart speelt, gaat het er om in ieder geval het eigen spel zo goed mogelijk te spelen, d.w.z. een duidelijke overwinning te behalen. In elk geval moet men de 'hoogmoed' van de partij verachten en in plaats van die hoogmoed de konkrete feiten stellen. Wie de konkrete feiten door de hoogmoed vervangt, of de politiek van de hoogmoed bedrijft, laadt de verdenking op zich dat hij weinig serieus is. Het is overbodig hieraan toe te voegen dat de partijen zelfs de 'gerechtvaardigde' indruk moeten vermijden dat zij iemand in de kaart spelen, vooral als die iemand een vreemde staat is: dat men daarop spekuleert, is onvermijdelijk.

[*Quaderni*, a.w., pp. 1734-1735, Quaderno 14 (I) §< 70 > 1932-1935]

FHIW
000373054
19R-GRA/206

SUN / Socialistiese Uitgeverij Nijmegen
Bijleveldsingel 9, tel. (080) 22 17 00

In Mussolini's gevangenissen vulde Gramsci taltijke schriften met aantekeningen over uiteenlopende onderwerpen die in de kern alle door één hoofdidee zijn geïnspireerd: het opstellen van een nieuwe theorie van de politiek. In deze bundel zijn een aantal kernpassages bijeengebracht die de hoofdlijnen van zijn politieke theorie duidelijk maken. Ze zijn gegroepeerd rondom de grondbegrippen: hegemonie, staat en partij. Elke aantekening wordt voorafgegaan door een korte introduktie waarin de kontekst van de behandelde problematiek wordt aangegeven.

Sunschrift 137

ISBN 90 61 68 137 5